

A KÜLSŐ TÉR*

MEGGYESI TAMÁS**

egyetemi tanár

A külső tér¹ azért vált napjainkban problémává, mert a klasszikus, történeti jellegű városépítészeti értékek a jelenkori urbanizációs tendenciák árnyékában eltűnően vannak: legfeljebb a védett együttesek megőrzésére vagyunk képesek, de a perifériák spontán átalakulásának szabályozására már nem, és értetlenül állunk az olyan jelenségekkel szemben, amiknek nincsen történelmi előképük. A nemzetközi építészeti irányzatok egyre távolodnak a téralakítás klasszikus ideáljaitól, miközben hihetetlen mértékben kítágítják a tér-idő tapasztalásának határait, és egyre több, eddig negatívnak tartott jelenséget „fedeznek fel” és avatnak alkotási princípiummá.² A hagyományos településtervezés ugyanakkor inkább ösztönösen, egyoldalúan funkcionalista, formai vagy/és jogi szemlélettel kezeli a kérdést. Közben a modern nagyvárosokban egyre több a roncsolt, kaotikus jellegű tér. A „beépítés” sokszor kizárólag az ingatlanfejlesztés belső törvényeit követő és tükröző épület-tárgyak egymástól független elhelyezésére redukálódik. Ennek következtében az épületek között már nem terek, hanem csak ürök maradnak: a tér sok tekintet-

* Az alábbi tanulmány egy átfogóbb kutatómunka bevezető fejezete. A kutatást a Földművelődésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium Településrendezési Főosztálya rendelte meg és finanszírozta a BME Urbanisztika Tanszékén. A fejezet közlését Szaló Péter helyettes államtitkár úr hozzájárulása tette lehetővé.

** Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészmérnöki Kar, Urbanisztika Tanszék. Tel.: 463-1319; fax: 463-3841.

¹ A „külső tér” fogalma jelen tanulmány keretében inkább az angol „*urban space*” kifejezéshez áll közel – aminek viszont nincs közvetlen megfelelője a magyarban; a „városi tér” vagy az újabban használt „nyitott tér”, az „*open space*” vagy a „*Freiraum*” ugyanis szűkebb értelmű (Jámbor Imre, 2000). A fogalmi határok bizonytalansága nem csak egy adott nyelvterületre és kultúrára jellemző, hanem annak a ténynek a fontosságára is utal, amit e tanulmány az „átmeneti tér” jelentőségének, valamint a külső és belső tér relativitásának hangsúlyozásával szeretne kidomborítani.

² Ez számos szöveggyűjteményben is nyomon követhető, mint pl. a Neil Leach által szerkesztett *Rethinking Architecture* (Routledge 1997) vagy a TYPOTEX gondozásában 2000-ben *A mérhető és a mérhetetlen* c. nemrég megjelent válogatás a 20. századi építészeti írásokból.

ben piaci áruvá degradálódott, értéke az elmaradt fejlesztés negatív profitjával mérhető.

Jelen tanulmány a civilizációs válságtünetek nyomán napvilágot látott elméleti, tervezési és szakirodalmi munkákban kirajzolódó „multiverzum” áttekintésére vállalkozik, egyben a külső tér jelenségét *alapkutatás* tárgyává kívánja tenni. A külső tér azonban – különösen a modern mozgalom nyomán – aligha választható el mereven a belső tértől: a vizsgálat ezért szükségszerűen egy általános térelmélet irányába tágul. Egy általános térelméletnek figyelembe kell vennie a belső és külső terek, valamint az építmények egymást kölcsönösen meghatározó *folyamatosságát* is, ami a tömegek és terek települési kontextusára irányítja a figyelmet. Végül újra kell értelmeznünk a „beépítés” fogalmát, mert az nemcsak a tömegek térbeli elhelyezését és ismétlését, hanem a külső tér tudatos – vagy spontán – szerveződését és alakítását is jelentheti. Az alapkutatás eredményei ilyenformán közvetlenül a gyakorlat elméletévé is válhatnak.

A tér azon fogalmainkhoz tartozik, amivel csaknem minden szaktudomány dolgozik anélkül, hogy a szó jelentését definiálná. A térfogalom elválaszthatatlan az idő fogalmától; mindkettő jelentős történelmi változáson és differenciálódáson ment keresztül. Kétségtelen, hogy ebben a filozófia, a matematika és a fizika játszották a meghatározó szerepet. Emellett a természettudományok számára is nélkülözhetetlen fogalomról van szó: a jelenségek térbeli eloszlása és szerveződése, valamint időbeli változásuk különösen a földtudományokat, az élettudományokat és a társadalomtudományokat érdekli.³ Ez utóbbiak közvetlenül is kapcsolódnak az építészet- és településtudományhoz, ami viszont területi, ökológiai és műszaki elkötelezettsége miatt a jelenségek tér-időbeli elrendeződésében és átalakulásában, valamint azok társadalmi hatásában elsőrendűen érdekelt. Mivel a tér fogalmát a filozófia és a szaktudományok igen eltérő módon használják, érdemes felsorolni a szó legismertebb jelentésváltozatait:⁴

1. *naív szemléleti tér*: ahogy az a közvetlen tapasztalás számára megjelenik;
2. *matematikai-fizikai tér*: n dimenziós elvont vonatkoztatási rendszer, amiben a tárgyak és események helye, mozgása és átalakulása leírható; ide tartozik a fizikusok kozmikus, valamint szub-atomi tere is;
3. *topológiai tér*: a vizsgált elemek statisztikus eloszlásának, logikai rendszerének és kölcsönhatásainak virtuális közege;

³ A téma eddig legátfogóbb feldolgozásához lásd Nemes Nagy József *A tér a társadalomkutatásban* c. munkáját (Budapest 1998).

⁴ Érdemes megemlíteni, hogy Moholy-Nagy László 1929-ben írt könyvében 44 térfogalmat sorol fel, aminek ma bizonyára többszörését is meg lehetne nevezni.

4. *földrajzi és regionális tér*: a geográfiai, etológiai, társadalmi, kulturális, urbanizációs, regionális stb. jelenségek eloszlásának valós, általában a föld felszínére vonatkoztatott tere;
5. *a táj*: a földfelszín topográfiaiilag tagolt, növényzettel is fedett, de az emberi beavatkozás, így az építés nyomait is magán viselő konkrét tér;
6. *építészeti tér*: természetes és mesterséges elemekkel, térfalakkal, építményekkel lehatárolt belső és külső terek világa;
7. *egzisztenciális tér*: személyesen megélt, lélektanilag és kulturálisan kondicionált minőségeket hordozó tér.

A fentiek közül elemzésünk tárgya elsődlegesen az utolsó három, a táj, az építészeti és az egzisztenciális tér fogalmához áll a legközelebb, jóllehet egyiket sem kívánja lefedni. A földrajzi és regionális térfogalommal szemben mindig konkrét, az ember által közvetlenül belátható és átélhető térre, a „valós tér”-re gondolunk,⁵ és – bár nem városesztétikáról van szó, mégis szem előtt tartjuk Camillo Sitte klaszszikus megfogalmazását, miszerint „*művészileg csak az a fontos, ami áttekinthető, látható, vagyis az egyes utca, az egyes tér*”. Ezt a közvetlen vizualitásra korlátozódó szemléletet ugyan ki kell tágítani, a „tér” általunk elemzett jelentéstartalmait mégis legfeljebb csak analóg értelemben terjeszthetjük ki a település egészére. Tértérfogásunk arra épül, hogy bár *a tér csak térhatároló közegek révén létezhet, a térnek önmagában is van jelentése* – függetlenül attól, hogy használata idővel hogyan alakul át. Ez a jelentés paradox módon nem magából a térből, hanem mindaból az összetett fizikai, társadalmi-történelmi, kulturális és szellemi valóságból ered, aminek a tér egyfajta közös *nevezője, matrixa, tükré* és egyben *terméke* is. A naiv funkcionalizmus tévedése éppen abban áll, hogy elfelejtkezik az épített környezet *sui generis*, kultúrát hordozó és ezzel önálló szemantikai összefüggésekbe ágyazódó, a létezés egészét átfogó és azt tükröző univerzumáról, ami létrejöttének pillanatától kezdve kölcsönhatásban áll létrehozóival.

* * *

Ez a tanulmány négy részből áll. *Az első rész* a külső térrel – és mivel attól elválaszthatatlan – általában az építészeti és települési tér elméletével kapcsolatos *nemzetközi és hazai szakirodalmat* tekinti át, értékeli ki, és helyezi be korunk urba-

⁵ A magyar nyelv sajnos ugyanazt a szót használja a két jelenség megjelölésére, amit az angol a *space* és a *square*, a német a *Raum* és a *Platz*, a francia az *espace* és a *place* szavakkal meg tud különböztetni. Érdekes viszont, hogy a latinban a *forum* egyaránt jelent kereskedő helyet, várost és városi teret, míg a *locus* szó inkább a hely, szállás, helység, vidék megjelölésére szolgál. A *spatium* ezzel szemben térséget, térbeli kiterjedést, sétateret és *egyidejűleg* időközt, időtartamot is jelent.

nizációs és kulturális környezetébe. *A második rész* morfológiai alapvetés kíván lenni, és elemi téralakzatokkal: a pontok, a vonalak, a síkok, a falak és a tömegek által létrehozható tériségekkel: a megjelölt hely, a határolt és a kerített tér, a fedett tér, a köztes tér és az udvar kategóriáival foglalkozik. E fejezet az út és a *hodo-logikus tér* fogalmának elemzésével zárul. *A harmadik fejezet* a tér *minőségi dimenzióiról* szól, ami szintén egyfajta tipológia, és amibe olyan kategóriák tartoznak, mint a belső és külső, a nyílt és zárt tér, a diszkrét és áramló terek, a transzparencia jelensége, a tér nyilvánosságának fokozatai és az átmeneti tér, a tér intenzitása, a hasznos és „hulladék”, valamint a spontán és tervezett terek viszonya. Végül *a negyedik fejezet* azt vizsgálja, hogy milyen elvek szerint épül, ill. építhető fel a „tér a térben”. Ennek keretében olyan princípiumokat elemzünk, mint pl. a centralitás, az elemi téralakzatok halmazos, lineáris, tömbös szervezése, ill. mindezek dekonstruálása, vagyis a *kontextus genesiséről* van szó: mert meggyőződésünk, hogy – a legtöbb tipológiával szemben – az elemi tériségek alaktani tulajdonságait csak „szövegösszefüggéseibe” beágyazottan lehet értelmezni.

A KUTATÁSI TÉMA JELENLEGI HELYZETE

Az alábbi áttekintés szükségszerűen szelektív jellegű. De a témában vezető „nagyhatalmak”: az angolszász országok, a német, francia, olasz és holland nyelvterület képviselői maguk is szelektíven és ellentmondásosan látják a világot. Ezért a *rálátás*, az *eligazodás* és a *megértés*, majd az *értékelés* kísérlete nemcsak elkerülhetetlen, hanem a továbblépés feltétele is.

A KÜLSŐ TÉR A SZAKIRÁNYÚ KUTATÁSOKBAN

*Az építészeti térelméletek gyökerei*⁶

A külső térnek mint önálló, az építészeti tértől függetlenül is értelmezhető jelenségnek gyakorlatilag nincs kutatástörténete. A probléma csak akkor jelenik meg, amikor az építészelmélet a tér és tömeg viszonyát kezdi feszegetni. Erre először a reneszánszban kerül sor, amikor Leon Battista Alberti – korát megelőzve – kijelenti, hogy *az építészet legfontosabb feladata a téralakítás*. A szigorúbban vett építészelmélet részéről a téralakítás kérdését csaknem félezer év után *Alois Riegl* eleveníti fel „Spätromische Kunstindustrie” c. könyvében (1901). Az ő gondolatme-

⁶ E fejezetben támaszkodtunk a Hajnóczy Gyula *Vallum és intervallum* (1982) c. könyvének végén található kitűnő és átfogó szakirodalmi ismertetés értékeléseire is.

nete uralja a modern építészetelméletek első generációját is. Eszerint a történeti fejlődés a tömegszerű, körbejárható, hegyet utánzó építményektől (zikkuratok, piramisok, sztupák) a plasztikusan oldottabb, de még mindig tömbszerű épületeken át (görög peripteros templomok) jutott el a belső terek megformálásáig (mint pl. a Pantheon). Ez a folyamat a szerkezetbe beépített anyagok és a „hasznos” térnek az építéstechnika fejlődésében bekövetkező arányváltozásával párhuzamosan bontakozhatott ki. A tömegszerűnek a térszerűvel való egyoldalú szembeállítását azóta is kísért az építészetelméletben. *Bruno Zevi* például „Architecture as Space” c. művében (1957) az építészetet a belső tér művészetének tekinti, és úgy ítéli, hogy építészetről valójában csak akkor beszélhetünk, ha az belső tereket hoz létre. Történelmi elemzésében a tömeg, a tér és a mozgás viszonyából indul ki. *Sigfried Giedion* „The Beginnings of Architecture” c. könyvében visszatér Riegl gondolatához, és három fejlődési fokozatot állapít meg. Az elsőt a végtelen térben elhelyezett szoborszerű tömegek jellemzik (a mesterséges hegyszerű építmények mellett ide sorolja az Akropolist is!). A második fokozatra az öbölszerűen körülhatárolt belső térforma alkalmazása nyomja rá bélyegét, ami kb. a 18. század végéig tart. A 19. század elején elkezdődött új korszakban viszont a két korábbi fejlődési fokozat együttes jelenléte figyelhető meg. „Space, Time and Architecture” (1941) c. könyvében a modern építészetben meghatározó jelentőségű tér-idő egység értelmezésére vállalkozik. A könyv címe *Eddington*nak, a kiváló fizikusnak hat évvel korábban megjelent „Space, Time and Gravitation” c. munkájával hozható összefüggésbe⁷ – ami utalhat mai tudományos világgépünk és az építészet közti kapcsolat jelentőségére.

A „Riegl–Giedion” tétellel szemben a 2. világháború utáni építészetelmélet elfordul a tömeg történelmi elsődlegességének posztulátumától. *Elias Cornell* szerint („Humanistic Inquires into Architecture”, 1959) az építészeti tér legkorábbi formája a természeti térből leválasztott körülkerített udvartér (outdoor enclosed space) – vagyis egy külső térforma – lehetett. A „valódi” belső teret képviselő első építmények ebben az udvartérben vagy ehhez kapcsolódva alakultak ki, és csak később függetlenedtek tőle. Ezzel a figyelem a tömeg-tér dichotómiájáról a „kívül-belül” és a „külső-belső” fogalompárjára terelődik, vagyis megjelenik a „külső tér” mint az építészet által eddig is művelt, de az építészetelméletben elhanyagolt téma. *Ir. Pieter Dijkema* a belső-külső viszony objektíválását, mint az ember alapvető szükségletét az egyetemes művészet- és építészettörténet alapkérdésének tekinti („Innen und Aussen. Die Frage nach der Integration der Künste und der Weg der Architektur”, 1960), és jelentőségét az ember védettség iránti igényéből vezeti le. A Riegl–Giedion hagyományhoz kapcsolódik, de azt sok tekintetben megha-

⁷ A párhuzamra Vidor Ferenc utal *Az építészetben innen és túl* c. könyvében (Gyorsjelentés Kiadó Kft., Budapest 1994. 57–58).

ladja *Szentkirályi Zoltán* szintetikus térelmélete, amit „A térművészet történeti kategóriái” (1967) c. írásában fejt ki. Szentkirályi az építészet lényegét azonban nem a terek lehatárolásában, hanem a *tér szervezésében* jelöli meg, és egyetért August Perret-tel, aki szerint az építészet a tér szervezésének művészete, kifejezésének eszköze pedig a konstrukció. A tér paradox módon sohasem közvetlenül, hanem csak plasztikus elemek, tömegek segítségével értelmezhető. *A tér és a tömeg dialektikáját* kiegészíti a *tér és az idő dialektikája*: a tér ugyanis egyedül csak formális ellentétén, az időn keresztül élhető meg, és megfordítva: az idő is csak formális ellentétének, a térnek a közvetítésével válik számunkra „valósággá”. E két közvetítő közeg szerepének viszonya történetileg változhat, de mindig jellemző egy adott korra. Így pl. az archaikus kultúrákban a térszemlélet valóban *független tömegek additív kompozíciójához* vezetett. Ha viszont a teret a mozgás során átélt idő vetületeként fogjuk fel, a tárgyak jelzésekké, „a nyomtalanul átfutó idő maradandó szimbólumai”-vá válnak. Míg az előző esetben a tömegforma valamilyen külső nézőpontra szervezett, most az interieur válik fontosabbá, és az ember „*a valós világtól elválasztó határként, maga köré építi a teret*”. A térértelmezésnek négy, történetileg egymással kombinálódó változatát különbözteti meg. A topografikus szemlélet a teret a tömegen keresztül fogja fel: a világ olyan színtér, amit tárgyak rendeznek be; az ember mintegy benne él a természetben. Az eszkatologikus szemléletben a tárgyak szimbolikus jelentést hordoznak, és az érzékelhető valóságon túlmutató, transzcendens világra utalnak; az ember a természetet már mintegy „kívülről” szemléli. Az intellektuális szemlélet, a megismerés, a gondolkodás mechanizmusát állítja előtérbe és azt vetíti ki a külső világba; ez a természet megismerésének és birtokbavételének időszaka. Végül a racionális szemlélet számára a világ olyannak tárul fel, mint amilyen: a tájékozódást a felismert összefüggések alkalmazása biztosítja. Szentkirályi Zoltán az egyes korok építészetét e kategóriák párosításával jellemzi. Térelméletének egyik legfontosabb üzenete egybevág a Charles Jencks legutóbbi könyvében kifejtett tétellel, miszerint *a forma nem a funkciót, hanem a világképet követi*.

Ch. Norberg-Schulz a háború utáni időszak egyik legjelentősebb teoretikusa. Téralfogása idővel jelentős mértékben változott, és ez a változás a fizikai tér és a környezet jelentőségének alábecsülésétől a „genius loci” leírásának kísérletéig ível. „*Intentions in Architecture*” (1965) c. művében bevezeti a *határfelületek* (Grenzflächen) és ezen belül a *tömegfelület* (Massengrenze) és a *térfelület* (Raumgrenze) fogalmát. Mind a külső-belső tér, mind pedig a felületek (vagyis falak) értelmezésében alkalmazza az *alaklélektan* kategóriáit. Eszerint tér akkor jön létre, ha alak-tulajdonságokat (figure) vesz fel, vagyis lehatárolt, és akkor „folyik szét”, ha morfológiailag inkább a tömegek háttéréként (ground) jelenik meg. Figyelemre méltó továbbá, hogy foglalkozik a tér- és tömegelemek térbeli szervezésének kérdésével is. Ennek során olyan műveleti jellegű kategóriákat fogalmaz meg, mint a

„csoport”, az „ismétlés”, a „sorolás”, az „irányítottság”, az „áthatás” stb., amiben a strukturalizmus hatása érezhető. A műveleti kategóriák alkalmazása inntól kezdve végigvonul a térszervezéssel foglalkozó építészetelméleteken. Az 1971-ben megjelent „Existence, Space, Architecture” c. munkája a térfogalom kitágulásáról tanúskodik, miközben kapcsolódik Martin Heidegger ide vonatkozó gondolataihoz. Megkülönbözteti a *cselekvési teret* (pragmatic space), ami a tevékenységek fizikai kerete, az *érzékelési teret* (perceptual space), ami a tájékozódás közege, a *létezési teret* (existential space), ami az embernek a környezetéről kialakult és állandósult, de kulturálisan kondicionált képze, a *gondolati teret* (cognitiv space), ami a használt térről alkotott képzetek együttese és az *elvont teret* (abstract space), ami a tiszta logikai és topologikus viszonylatok tere. Ezek közül csak az egzisztenciális térrel foglalkozik, amin belül *központról és helyről* (centre and place), *irányról és útról* (direction and path), valamint *körzetről vagy tartományról* (area and domain) beszél. A kategória a ház (home), a település (city) és a táj (country) szintjének felel meg, de valamilyen módon mindegyik kategória mindegyik szinten megnyilvánul. Az építészeti tér nem egyéb, mint ezeknek az *egzisztenciális sémának a fizikai megvalósulása*. Ez a gondolat rokon mind Szentkirályi Zoltán, mind Ch. Jencks építészetelméleti alaptételével, jöllehet a „világképet” itt az egzisztencia helyettesíti. Norberg-Schulz – a tradicionális térkategóriákat felrobbantó dekonstruktivista kísérletekkel szemben – a *humánusan strukturált környezet* mellett kötelezi el magát. Az 1980-ban publikált „Genius loci”-ban már csak a külső terekkel foglalkozik, és a természetes tájak és a települések szintetikus megragadására tesz kísérletet. Elemzései kapcsolódnak Heideggernek a térre vonatkozó meglátásaihoz. A látvány leírásában meghatározó szerepet kapnak a városképek, az „*imázs*”, a *kontextus*, a *hely*, a *karakter* és a *hely szelleme*. A jelenkori urbanizációval kapcsolatban rezignáltan állapítja meg az előbbi ismérvek eltűnését. Hitet tesz viszont egy új építészet mellett, amelyik újra rátalálhat a hely és a tér egyediségének jelentőségére. Figyelemre méltó metodikai elemzésében azt fejtegeti, hogy az „építészet nyelv”-nek három rétegét érdemes megkülönböztetni: a *topológiát*, ami alapvető élethelyzetek elvont térbeliségét írja le, a *morfológiát*, ami a téralakítás konkrét, de elemi formáira vonatkozik, és a *tipológiát*, ami az elemi formák térbeli szerveződésének történelmileg és kulturálisan meghatározható típusaival foglalkozik.

A Norberg-Schulz által kritizált és valóban erodáló urbánus környezet kihívása érdekes módon egy japán építész készített arra, hogy figyelmét elsősorban a külső tér természetére irányítsa. *Yoshinobu Ashihara* „Exterior Design in Architecture” (1975) és „The Aesthetic Townscape” (1983) c. könyvében úgy látja, hogy a külső tér csak abban különbözik a belsőtől, hogy egyik „alkatrésze”: a *fedél* hiányzik. Emiatt fokozott figyelmet kell szentelni a tér létrehozásában szerepet játszó többi elemnek – különösen az alapsíknak, aminek jelentőségét eddig elhanya-

golták. Ez utóbbi meglátás a japán tradicionális építészet hozománya, aminek alapján általánosítható a *térszín*, ill. a *padló* jelentősége az építészeti terek megformálásában. Külső teret oldalhatárok nélkül is lehet generálni, ha a felszínt építészeti eszközökkel tagoljuk. Megkülönbözteti a kifelé sugárzó *centrifugális*, vagyis *negatív teret* a befelé vonzó *centripetális*, vagyis *pozitív tértől*. A térhatárok vonalvezetésével egymás ellentettjébe átforduló inverz terek is létrehozhatók, a térfal transzparenciájával pedig a *terek áthatása* idézhető elő. Ashihara rámutat arra is, hogy a belső és a külső tér viszonya, és így a *fal* szerepe Japán klimatikus adottságai következtében alapvetően eltér attól, amit nyugaton megszoktunk. Az épületek közti térrel kapcsolatban úgy véli, hogy ha a magasság és a térköz aránya 1-nél kisebb, akkor *úrhatás* keletkezik, ha 1-nél nagyobb, akkor viszont a tömegek válnak uralkodóvá. Felhívja a figyelmet a városi terek *belső és külső sarkainak* eltérő hatására, amiben Hajnóczy Gyula spaciológiájához kerül közel, és Christopher Alexanderhez hasonlóan kiemeli a *fél-külső* (semi-exterior) és *fél-belső* (semi-interior) terek jelentőségét. Egészen más szellemi háttérből hangsúlyozza a külső tér jelentőségét *Robert Venturi* is, aki az „Összettség és ellentmondás az építészetben” (1986) c. könyvében azt fejtegeti, hogy „a külső és a belső közötti éles ellentét talán a legfontosabb ellentmondás az építészetben”. A fal szerepe – azáltal, hogy elválasztja, de egyben össze is köti a belső teret a külsővel – építészeti eseménnyé válhat, amiben viszont mindig a helyi kultúra nyilvánul meg. Ha az építészet ismét felismerné e feszültség jelentőségét, a városépítészet szempontjai is előtérbe kerülhetnének. Ha az európai posztmodern újracionalizmusnak az ókori klasszicizmusban gyökerező hagyományait „*formalizmus*”-nak nevezhetjük, akkor Roberto Venturi (és vele Christopher Alexander is) egyfajta „realizmust” képvisel,⁸ és ezzel az Európán kívüli kultúrák jogát hangsúlyozza saját hagyományaik követésére.

A Ch. Norberg-Schulz, Ashihara és Venturi által is exponált helyi kulturális hagyományok, valamint az ezzel ellentétes hatású globalizációval szembeni kritikus ellenállás szerepe a 70-es évektől kezdve felerősödött az építészetelméleti kutatásokban. Az egyik legjelentősebb, globális léptékben gondolkodó, humanista angol építész teoretikus, *Kenneth Frampton* is erről ír „*Toward a Critical Regionalism*” (1983) c. írásában, ahol Heideggerre támaszkodva megpróbálja rekonstruálni az építészet kozmologikus és egzisztenciális, valamint kulturális jelentését. A megalopoliszokban mindenütt jelenlévő otthontalansággal szerinte a *körülhatárolható teret*, mint a személytelen hatalommal szembeni ellenállás, egyben a *polisz* jelképét kell szembeállítani. Az építészetnek szerinte egyidejűleg kell követnie a helyi hagyományokat és a modern építészet és technológia vívmányait. Az építé-

⁸ A két fogalom szembeállítását Leon Krier *Formalismo – Realismo* (L’architecture d’aujourd’hui 1977. No. 190) c. tanulmányában jelent meg.

szet, mint téralkotó művészet korábbi egyoldalú felfogásával szemben viszont a szerkezet, a *tektonika* szerepét hangsúlyozza – ami nem zárja ki az építészet jelentésadó funkcióját. Későbbi írásaiban (1999) az urbanizálódással a topográfiai és klimatikus adottságok, valamint a helyi kulturális hagyományok hangsúlyozásával a táji fogantatású „tájkép-formát” vagy „hely-formát” mint „nedves” princípiumot a racionális „termék-formával” mint „száraz” princípiummal állítja szembe. Ennek az elvnek a jegyében elhatárolja magát az építészet szélsőségesen értelmezett autonómiájától.

A kulturális dimenziókkal és a globális kihívásokkal azonban nem minden építészetelméleti irányzat kíván szembenézni. Míg Norberg-Schulz vagy K. Frampton a tér jelenségét inkább *szintetikus* módon közelítik meg, számos kutató az *analízis* objektívebbnek látszó módszereit keresi. Ide tartozik Hajnóczy Gyula *spaciológiája* (1992), amelyik a különböző jellegű és egymáshoz kapcsolódó térhatárok által gerjesztett és mérhető *términőségekre*, ill. a tér fiziológiai érzékelésének mechanizmusára építi fel elméletét. Szerinte „a *vallum* és *intervallum* – fal és falak határolta térköz –: ez az építészet legegyszerűbb s talán legáltalánosabb meghatározása”. Az épületszerkezetek által határolt „hasznos” vagy „fő”-terek mellett figyelembe veszi az épületszerkezetek által definiált *intervallumok* szerepét is, és bevezeti a *konstruktív iniciatív közeg* fogalmát, mint az épületszerkezet térmennyiséget kiváltó képességét. A *vallum* nála a tulajdonképpeni (belső) tér (amplum), az *intervallum* pedig a szerkezeti falak által „iniciált” keskeny, „köztes” tértartomány, ami általában két szomszédos amplumot választ el és köt össze egyidejűleg. A térelmélet alapját a *homogén* (egymáshoz csatlakozó falak, a padló és a födém) és *heterogén* térelemek (külső földfelszín és a falak, vagy a falak és a tetősík) által közrezárt *konzperzív* (konvex) és *diszperzív* (konkáv) términőségek alkotják. A konvex és konkáv tériség gondolata Ashihara morfológiai elemzéseire is kapcsolódik. A *fundamentális* térréteg a földdel érintkezik, és kb. 2–2,5 m vastag, az *integráns* térréteg az objektívált térnek a fundamentális tér feletti része, a *szférikus* térréteg pedig az e fölötti végtelen tér. Hajnóczy Gyula nagyszabású elméleti rendszere elsősorban az építészettörténeti jelentőségű épületek és korszakok elemzéséhez nyújt újszerű módszertani eszközöket, de amikor ezt a település téri világára próbálja alkalmazni, meglátásai – különösen az intervallumok értelmezése terén – vitathatók. Amplumnak értelmezi az utcákat és tereket, és intervallumként definiálja a telken belüli házközoöket és a belső udvarokat. A külső térfalak kapcsán a nyílásokat „*mikro-intervallumok*”-nak tekinti, a homlokzat építészeti tagozatai pedig finom téröblöket hoznak létre. Érdekes a „*pavimentális objektiváltság*” fogalma, amivel a térszint tagolásának jelentőségére mutat rá – és ezzel ismét Ashihara gondolataihoz kapcsolódik. Hajnóczy Gyula spaciológiája a magyar építészetelmélet eddig legigényesebb, rendszerszerűen felépített alkotása. Fia,

Hajnóczy Péter doktori disszertációjában (1985) a módszert néhány lakótelep elemzése kapcsán mutatja be.

A tér érzékelésének természete, mint az analízis kinduló pontja azonban nemcsak az objektivitás igényével fellépő spaciológiához, hanem a szubjektivitással küszködő környezetesztétikához is elvezethet, ami – bár jelen vizsgálatainkban csak érintőlegesen játszik szerepet – kétségtelenül az építészeti térelmélet szerves része. Legjelentősebb magyar képviselője, *Pogány Frigyes* nem alkotott rendszert, mint Hajnóczy Gyula, de írásaival – és előadásaival – egy humán beállítottságú szemléletet és értékvilágot képviselt. Esztétikája – amiből itt csak az általános térelméleti vonatkozásokat emeljük ki – a hegeli hagyományt követi, így a tartalomforma egységére épít, de hangsúlyozza, hogy a funkció művészi kifejezése mindig *metaforikusan* történik. Elismeri, hogy az építészet célja a téralakítás, de ez a tér tágabb értelemben az *élet színtere*. Az építészeti tevékenység nemcsak egyedi objektumok, hanem *épületegyüttesek* létrehozására is kiterjedhet. Első könyve, a „Terek és utcák művészete” (1954) azóta is a városépítészet történetének kanonikus példatára: a „klasszikus” téralkotás modelljeinek tárháza. Érett térfelfogásának foglalatosa, a „Szép emberi környezet” (1976) c. könyve elsősorban a külső terek esztétikai értelmezésére irányulnak. Az emberi alkotások a természeti, társadalmi és kulturális környezet talajában gyökereznek, ezért a *helynek* meghatározó szerepe van. Megkülönbözteti a *nyílt* és a *zárt* térbeli rendet, ezen belül a *központos* (centrális) és *irányított* (longitudinális) jellegű tereket, amikben az élet két alapvető formája: a *mozgás*, ill. közlekedés és a *megnyugvás*, ill. megérkezés fejeződik ki. Az elemzések során a tisztán *morfológiai*, vagyis formai megközelítést elkülöníti az *esztétikaitól*, amit *tartalminak* nevez. Az esztétikai információkat azonban érzékszerveink közvetítik, ezért foglalkozik az érzékelés természetével is. Művészi élmény szerinte akkor keletkezik, amikor a környezeti elemek szigorúan meghatározott, törvényszerű kompozíciós rendbe illeszkednek. A térbeli hatás elemei a pont, a vonal, a sík és a tömeg, a kompozíció eszközei a lépték, a ritmus, a távlat, a tagolás, az arányok, az alá- és mellérendelés, a kontraszt, a fény és a szín, míg a téralakítás a zárttság és nyitottság különböző fokozataival dolgozhat. Bőséges képanyagával azt mutatja be, hogy léteznek *egyetemes kompozíciós elvek*, jóllehet ezek mindig egyedi kontextusban jelennek meg. Pogány Frigyes a térformákban emberi gesztusokat is lát („átölel”, „beszív”, „taszít”, „rímél” stb.), ami elemzéseinek sajátosan antropomorf jelleget ad. *Granasztói Pál* városesztétikai jellegű írásai (Város és Építészet, 1960) is hasonló értékrenden nyugszanak, de őt inkább a jelenség és az élmény *határkérdései* foglalkoztatják. Kompozíciós elvei is ugyanazok, de ő is arra figyelmeztet, hogy a város nem kiállított műtárgy, hanem az élet egy darabja: ennek is köszönheti gazdagságát. „A város a legnyilvánvalóbb emberi alkotás.” Csak míg az építész a belső tereket és ezek külső tömegét formálja, addig a városépítészet tömegekkel és tömegek által alkotott külső terekkel dolgozik. A város –

legalábbis a „kompakt” város – kívülről szemlélve tömegként jelenik meg. Központi kategóriája a *városkép*, aminek tartalma és összetettsége a végigjárás sebességétől, a léptéktől, a részletektől stb. is függ. A *város mint műalkotás* gondolatával közel jut A. Rossi felfogásához. Ebben a magyar körképben *Vámosy Ferenc* elsősorban elmélyült alkotás- és értékelméleti elemzéseivel tűnik ki. „Az épített környezet, építészet és építés fogalma, kapcsolata a településfejlődéssel” (Supplementum) c., eddigi kutatásait összefoglaló munkájában (2000) az építészet kulturális beágyazottságát hangsúlyozza, hitet tesz az épített környezet komplexitása mellett, ami meghaladja a pusztá addíció eredményét: valami „épet”, *egészet* hoz létre (Vidor, 1969), és terméke alkotás, vagyis *opus*. Fontos megállapítást tesz a történelmi környezetre vonatkozóan is: „... a település építészeti arculata ... a település téri világához kapcsolódó »emlékezés«; a formák által felidézett múlt, amelyet tovább szöhet a képzelet” – ami a szellemi örökséget hordozó külső építészeti tér tér-idő kontinuitásának költői megfogalmazása, egyben adalék a *genius loci* értelmezéséhez. *Vidor Ferenc* inkább prófétai alkat, aki – saját, Sullivant idéző önmeghatározása szerint – „interpretál” és „iniciál”. A magyar építészetelmélet klasszikusai között ő a „misztikus”, aki inkább a jelenségek tágabb összefüggéseire és jelentésük mélyebb, szimbolikus rétegeire hívja fel a figyelmet. A klasszikus városesztétikán nevelkedett, de azzal szakító, korán elhunyt *József Dénes* egy *információesztétika* alapjainak lerakását kísérelte meg. A megközelítést a minőség mennyiségi kategóriákkal történő kifejezésének igénye jellemzi. A „Bevezetés a környezetesztétikába” (1997) c. igényes egyetemi jegyzetében kitűnő összefoglalás adja az esztétikai gondolkodás két történelmi vonulatának: a hegeli és a kanti hagyománynak. Szemlélete és módszertana a rendszerelméletre, az információelméletre, valamint a szemantikára épül. A probléma az, hogy a „rend” és a „struktúra” információelméleti kategóriái statisztikus, és nem alaktani kategóriák; így az „1 m²-re jutó gondolat” bizarr, de terméketlen ötlet marad.

A francia építészetelméletet is az építészeti és a külső, közterületeket is magában foglaló terek *egységes rendező elvei* foglalkoztatják, és általában hajlamos a rendszeralkotásra. Jellegzetes pl. *Pierre von Meiss*, a lausanne-i egyetem tanárának rendszere, amit „De la forme au lieu” (1986) c. könyvében fejt ki. A térbeli elemek közti *koherenciából* indul ki, amit szerinte a hasonlóság, a közelség, a közös háttér, valamint a közös orientáció idézhetnek elő. A káoszról olyan rendező elvek tudnak kozmoszt, vagyis rendet teremteni, mint a homogenitás és a textúra, a sorozatok – köztük a linearitás, a fokozatosság (*gradation*), a hierarchia, a kontraszt, a komplexitás és az ellentmondásosság. Különösen érdekes a városi szövetvel kapcsolatos elemzése. A városi műtárgy kiválik ebből a szövetből (A. Rossi, 1966), kivételt képez a szabály alól és kisugárzása van (Ashihara, 1980), ezért csak erre méltó épület esetén képzelhető el. Különösen fontos szerepet tulajdonít a falaknak, amik egyfajta „mezőt” vagy erőteret hoznak létre – amiben közel kerül Hajnóczi

Gyula spaciológiájához. A tér szervezése a részek integrálására irányul; ebben lineáris, centrális, radiális, keretes, hálós vagy méhkas- (ill. kasbah-) jellegű rendező elvek állnak rendelkezésünkre; ezek érvényesülését számos példán át világítja meg. Végül Pierre von Meiss a *hely* jelentőségéről beszél, amivel a Ch. Norberg-Schulz „Genius loci” c. könyvében felvetett kérdéskörhöz kapcsolódik. A francia építészetelméletnek van egy kifejezetten urbanisztikai ága is (pl. Philippe Panerai és társainak sorozata, 1997–99): ebben viszont a szakterületnek az építészettől való relatív önállósága domborodik ki, ezért elemzésére inkább a következő alfejezetben kerülhet sor.

A külső terre vonatkozó településtudományi jellegű kutatások

A külső teret elsősorban az építészet oldaláról megközelítő elméleti irodalom mellett külön kell áttekintenünk a kifejezetten településtudományi vagy legalábbis településtervezési indíttatású szakirodalmat – még akkor is, ha a két tartomány közt nem lehet éles határt vonni. Hogy hol szakad el a településtudomány az építészettől, az önmagában is jelzésértékű, és arra a problémára utal, amit a két léptékrend analógiája és egyidejű mássága jelent. A mai értelemben vett városépítészet, mint az építészet szerves része, először *Camillo Sitte* „Der Städtebau, nach seinen künstlerischen Prinzipien” (1889) c. művében jelenik meg. Sitte a mérnöki szemléletű és az egyenes sugárutak, valamint szimmetrikus térkompozíciók létesítésében kimerülő korabeli városépítési gyakorlattal az észak-olasz és német középkori városok festői utcáit és tereit állítja szembe. Elemzéseiben rámutat a külső terek alakításában rejlő művészi lehetőségekre. Mint a Patrick Geddes-jelenség közép-európai megfelelője egyfajta városépítészeti „Gesamtkunst”-ről álmodozik, és miközben elsőként érvel a komplex, vizsgálatokra és programra épülő városrendezési tervezés mellett, a városépítészet tárgyát a konkrét terek alakításában látja: „*művészileg csak az a fontos, ami áttekinthető, látható, vagyis az egyes utca, az egyes tér*”. Sitte a nemzetközi városépítési stílussal szemben a helyi, sőt: nemzeti hagyományok, valamint a topográfiai adottságok és a kialakult telekviszonyok jelentőségét hangsúlyozza. Nálunk ebben a korszakban *Palóczy Ádám*ot lehet a Sitte névvel fémjelzett szemlélet képviselőjének tekinteni. A modernizmus ezzel ellentétes jellegű szellemi közegében aktualitásuk sokáig háttérbe szorult. Ugyanez a sors várt a még a múlt század végén alkotó *William Morris*ra, az angol Arts and Crafts mozgalomra, valamint a skót származású, és a kultúrák tér-időbeli folyamatosságát hangsúlyozó *Patrick Geddes*re is, akit méltatói az urbanisztika megalapítójának tekintenek. Törekvéseik az első világháború előtt épülő kertvárosokban öltöttek testet. Ezt a hagyományt nálunk *Kós Károly* és tanítványai képviselték.

Patrick Geddes reneszánsza a 60-as évektől kezdve bontakozódik ki, amikor a *Team 10* mozgalom tűzi zászlajára. A Team 10 tagjai elsősorban gyakorló építésszek, akik a háború utáni modern lakótelepek kiábrándító világával szemben egy új tervezési szemléletet vezetnek be, és „rehabilitálják” a korábban kiátkozott utca, és vele a folyamatosság, szerepét a városépítészetben. A *Smithson* házaspár, *Bakema*, *Aldo van Eyck*, *Candilis* és mások (köztük a magyar Polonyi Károly) által fémjelzett mozgalom elvei a „Team 10 Primer” (1968) c. könyvben öltének testet. Megállapítják, hogy megtanultuk, hogyan lehet a város elemeit gyorsan és gazdaságosan előállítani, de elfelejtettük, hogyan kell őket összerakni: az első kiábrándulás a koramodern dekonstrukció eredményeinek láttán. A könyv inkább tervezői vallomások gyűjteménye, de jól rávilágít a második generációs modern építésszek térelméleti törekvéseire. Átveszik *Louis I. Kahn* retorikáját, miszerint a városi közlekedés és annak műtárgyai egy új tervezői szellemiséget kívánnak, ami az autóknak szánt „viadukt”-építészetet integrálni tudja az emberek számára szolgáló tradicionális építészetrel. Mert az autópálya olyan, mint a folyam, a főutak a folyók, az utcák a csatornák, amiknek rakpartra és kikötőkre van szükségük – ez utóbbiakat képviselik a vasutállomások, a repülőterek vagy a parkolók. A Team 10 városépítésze ezért a *közterületek hierarchikusan szervezett lineáris építésze*, ami – a „street in the air”, vagyis a „deck”, a fedett, épületen belüli gyalogutak elvével, valamint a smithsoni *brutalizmussal* együtt (l. Sheffield, Toulouse-le-Miraille) – heroikus kísérlet a hagyományos, zárt sorú városi utcák világának a tömeges lakásépítés eszközeivel történő rehabilitálására. Ez azonban – a tömeges lakásépítés korának lezáródásával – a funkcionalista modern városépítészet hatyúdalává válik, és éppen abszolutisztikus hajlamai miatt – és nem utolsósorban a 68-as párizsi diákmozgalmak nyomán – elveszti hitelét. A mozgalom elvirágzását csak a *strukturális* éli túl, amelyik egyébként a Team 10 körében született terveknek is ihletője volt. A strukturalista tervezés szellemi előképe *Aldo van Eyck* afrikai „*kasbah*” *élménye*, aki úgy vélte, hogy ez nem csak alternatívája a modern lakótelepek atomizált térbeliségének, hanem kreatív tervezési módszerré is transzformálható. „Lépések egy konfiguratív építészet felé” c. írásában (1962) azt fejtegeti, hogy a történeti kultúrák iránti érdeklődés nem nosztalgiából, hanem a *relativitás* 20. századi paradigmájából fakad. E paradigmák vagy polarítások kiegyenlítődése elsősorban a *köztes terekben* (in-between spaces) jöhet létre, ahol egyén és közösség kapcsolata artikulálódik. A strukturalista iskolák közt *Herman Hertzberger* képviseli a folyamatosságot, aki „Lessons for Students in Architecture” (1992) c. könyvében szintén az *átmeneti zónák* jelentőségével és építészetével foglalkozik. A közösségi és magánszféra csak két szélső megnyilvánulás: a lényeg a köztes szférákban van. Önmagában mindkét szféra elidegenedett, ezért a lényeg, ami életet adhat, az a *kapcsolatokon* múlik. Az átmenetet egy sor térbeli minőség valósíthatja meg, aminek fő kategóriái a „hosszáférhetőség” (accessibility) és a felelősség

(responsibility). Az, hogy egy nyitott tér mennyiben privát vagy közösségi jellegű, az a hozzáférhetőség (használat, igénybevétel) mértékén és a tér felügyeletének és fenntartásának módján múlik.

A tömeges lakásépítés elleni alternatívák keresése vezetett egy ugyancsak strukturalista ihletésű szabályozási rendszer kialakításához a hollandiai SAR (Stichting Architecten Research) csoport kutatásaiban. Az elmélet kidolgozása *Nikolas Habraken* nevéhez fűződik (1973), aki az amerikai Cornell Egyetemen folyó kontextualista kutatásokkal párhuzamosan bevezeti a *települési szövet* (tissue, weefsel) fogalmát. A *szövet* a település beépített tömegeinek és külső tereinek térben ismétlődő minták alapján kialakított, morfológiailag karakteres rendszere. A rendszer eszerint *tömegszerű*, épített, valamint *térbeli* elemekből (udvarok, utcák, terek) áll, amik önmagukban is vagy *tematikusak* (jellegzetesen ismétlődnek a szövetben), vagy *nem-tematikusak* (egyedi jellegűek). A homogén szövetek *zónákat* (övezeteket) alkotnak, széleik pedig jellegzetes *margókat* hoznak létre. Ennek alapján a struktúra maga a települési tér viszonylag állandó *tartószerkezetének*, míg az épített elemek *változó kitöltő elemeknek* foghatók fel. A „tartószerkezet” társadalmi megegyezés tárgya, ami új városrészeknél a szabályozási koncepció alapja lehet. N. Habraken elmélete közel áll Ch. Alexander világához, fogalmaik jól megfeleltethetők egymásnak. A település, mint struktúra, vagy *kontextus* áll a Cornell egyetemen folyó kutatások érdeklődésének középpontjában is. *Graham Shane* nevezetes AD (Architectural Design) tanulmánya, a „Contextualism” (1976) tereli az érdeklődést a *Gestalt* (alak-)elmélet fogalmaira: a *telt* és *üres*, az *alak* (figure) és *háttér* (ground), a *zóna* (field), valamint a *kontextus* kategóriáira, amik jól alkalmazhatók a település térbeli világának leírására. *Colin Rowe* és *Fred Cotter* „Collage City” c. könyve (1978) a tradicionális – a holland SAR csoport által is kutatott – „városi szövet” tereinek és tömegeinek egymást feltételező, alaklélektani kategóriákkal is leírható organikus folyamatosságát állítja szembe a modern lakótelepek mozaikszerű világával: az építészet válsága szerintük „a városi szövet áldatlan állapotában” gyökerezik. A modernizmus a tömegek folyamatossága helyére a külső tér folyamatosságát állította, és ezzel megszakította az egyedi és a közösségi terek közti párbeszédet. A „collage city” is egyfajta *tipológiát* javasol, de itt a típus nem az épület (Habraken), ill. a város mint műtárgy (Rossi), de nem is a tér (R. Krier), hanem a homogén morfológiával jellemezhető *városrész*. Az egymástól eltérő városi szövetek történelmi „karamboljaik” során *maradék tereket* is létrehozhatnak. A „collage city” lemondás a város egészéről és az azt rendező princípiumokról az önmagában karakteres részhalmozok pluralizmusának a javára.

Ami a tipológiát illeti, francia nyelvterületen a számos kiváló szakmai munka közül kiemelhető a Marseilles-i Édition Paranthèses „Építészet és Urbanisztika” sorozatában eddig megjelent és *Philippe Panerai* és munkatársai nevéhez fűződő

három kötet (1996, 1997, 1999), ami szinte az egész 20. századi városépítészeti szakirodalom és a legfontosabb, modellértékű együttesek feldolgozásával egy kiegyensúlyozott, módszertanilag is felépített „tananyag”-hoz juttatja az építész hallgatókat és a szakembereket. Szemlélete az építészeti és a klasszikus település-tervezési értékrendek integrációját tükrözi, de a városépítészet egyértelmű primátusával. Ezzel a szerzők hitet tesznek a szinte francia nemzeti hagyománynak is számító „disciplina” önállósága és jövője mellett. Módszertanuk – pontosabban: a didaktika – lényege az alulról való építkezés: a telek, ill. a telekcsoport, valamint a telekhasználat és a beépítés tipológiája (1) után a közterületek építészete következik (2), ami egyidejűleg a „városi szövetet” szervezi (3). Foglalkozik a földfelszín adottságaival, amik – az ökológiai és kulturális folyamatosság jegyében – meg kellene, hogy határozzák a fejlesztéseket (4), majd ezt követően tárgyalja a „tevékenységeket”, amik számára a „forme urbaine” keretet biztosít (5). A sort „az idő építészete” zárja be, ami a hagyományos értelemben vett „szabályozástant” is magába foglalja (6).

Építészet és városépítészet, kulturális tradíciók és korszerűség, forma és szerkezet, városstruktúra és térforma, funkcionalitás és rugalmasság viszonyát elemzi kiegyensúlyozott, minden ideológiai szélsőségtől mentesen *Tóth Zoltán* „Építészet – városépítészet. Hagyományok és modernizáció” (2001) c. könyvében – ami talán (tudatos, vagy öntudatlan) „homage” Walter Gropius 1964-ben megjelent „Hagyomány és folytonosság a modern építészetben” c. írása előtt. A külső tér – amit ő urbanisztikai térnek nevez – számos tényező: táj, kultúra, gazdaság stb. lenyomata. A városépítészet alapformáit elemezve a sort a *megjelölt tér* kategóriájával kezdi, a térben *egyedül álló épülettel*, majd az *épületcsoportokkal* folytatja. Ezt követően a *térfalak* jelentőségéről beszél, részletesen tárgyalja az *utca* és a *városi tér* szerepét, alakváltozatait és típusait a történelmi és a jelenkori városépítészetben. Következő kategóriája a *tömb*, majd a *telek* és a *beépítési módok* a települési szövetben. A könyv alapjában véve a hagyomány és a modernizáció, valamint a helyi tradíciók és a nemzetközi tendenciák összetartozásáról szól, és ennek alátámasztására részletesen elemzi értékrendjének jelenkori gazdasági, társadalmi és politikai hátterét.

A franciák optimizmusával ellentétben a tömeges építés és az építőipari monopóliumok bürokratizmusa által devalválódott környezettel szembeni kiábrándulás ihleti *Christopher Alexander* életművét, ami az analitikus jellegű, racionális, rendszerszemléletű elemzésektől a szintetikus, prófétai, sőt: költői megközelítés felé ível. A külső tér értelmezésének kitágításához korai korszakában elsősorban az *S. Chermayeff*-fel közösen írt „Community and Privacy” (1965) c. könyvével járult hozzá. Ebben fejti ki a *használati zónákról* szóló meglátásait, aminek szóhasználatát azóta szinte közhellyé vált. Eszerint a *privát használatra* korlátozott és ennek megfelelően zárt belső terekkel (private space) a *közösségi terek* kategóriája

(public space) állítható szembe, de e két szélsőség között még 4 átmeneti szintet különböztet meg: ezek a félközösségi (semi-public), a csoport-közösségi (group-public), a csoport-magán (group-private), valamint a családi (family private) zóna. Neki köszönhetjük azt, hogy a figyelem az ún. *határzónák* kulturálisan determinált mintáira, a „*pattern*”-ekre terelődött. Ez utóbbiak, mint pl. a kapu, az ablak, a kerítés, a fal, az udvar stb. részei annak a „környezeti szótár”-nak, amit később a „*Pattern Language*” c. könyvében dolgozott fel. Ez utóbbi elveti a racionális analízis létjogosultságát, és egyfajta építészetelméleti „*Tao-te-king*” megalkotásához vezet. Ennek filozófiája a „*The Eternal Way of Building*”, amiben kifejti a beszélt nyelv és az épített környezet analógiáját, és hitet tesz a spontán építészet lehetősége mellett. Szerinte a *várostervezés: kultúratervezés*. Alexander legnagyobb érdeme az, hogy ráirányította a figyelmet az építészet és a kultúra kölcsönhatására, ami helyileg és történelmileg azonosítható tradicionális környezetmintákban (*patterns*) jut kifejezésre.

A történelmi városépítészet és a klasszikus épület- és térformák elfojtása miatti rossz lelkiismeret a posztmodern mozgalmak közegében tört fel és követelte jogát az érvényesüléshez. Ez utóbbi szellemi légkörét *Robert Venturi* építészeti indíttatású munkái és írásai (1966, 1972) után az amerikai *kontextualizmus*, Európában pedig a csaknem kizárólag latin építészek által fémjelzett csoportosulás, a *Tendenza* képviseli. Eközben *Robert Krier* „*Stadtraum in Theorie und Praxis*” (1975) c. könyvével, valamint fivérével, *Leon Krier*rel együtt készített provokatív rajzaikkal és írásaikkal keltenek feltűnést az AD hasábjain. A felvilágosodás, Haussman Párizsának eklektikus városépítészete, a két világháború közti német és olasz racionalizmus, sőt: a kelet-európai „szocialista realizmus” újraértékelésével a posztmodern mozgalom európai élharcosaivá és „konzervatív anarchistaivá” válnak. *Robert Krier* elméleti munkájában, amit *Camillo Sitte* emlékének ajánl, egy csaknem teljességre törekvő és a felvilágosodás enciklopédiáira utaló *tértypológiát* dolgoz ki. A tipológia alapja a platonai négyszög, a háromszög és a kör, valamint az alapformákon végrehajtható geometriai műveletek sora, mint pl. az ismétlés, a sorolás, az osztás, az áthatás, a csavarás, az átfedés stb. A *Krier* fivérek elévülhetetlen érdeme, hogy ráirányították a figyelmet az európai urbánus hagyományok, ezen belül a zárt utcákban, terekben, udvarokban és nem utolsósorban: az építészetben, mint *költészetben* rejlő lehetőségekre. Nemcsak az építészeket, hanem az érintett lakosokat is aktivizálni tudták a nemzetközi tőke által veszélyeztetett régi városrészek megmentése érdekében. A tradicionális városi szövet újraértékelésében jelentős szerepet játszott az a körülmény is, hogy az újjáépítési programok és a tömeges lakásépítés lezajlása után a figyelem világszerte a történelmi városrészek rehabilitációja felé fordult. A posztmodern mozgalom kiemelkedő egyénisége *Aldo Rossi*, aki a „*L’architettura della citta*” (1966) c. könyvében hitet tesz a jungi archetípusok mintájára felfogott *építészeti archetípusok* létezésében (ismét egy

hommage a francia felvilágosodás emlékének), amiket – a mechanikus ismétlésre szolgáló modellekkel szemben – a városépítészet alapjának tekint. Kritizálja a kontextualizmust, mert szerinte a város elsősorban építészeti *műtárgy*. A város lényegét a történeti tudatot és folyamatosságot megtestesítő *emlékművek* és jelentős építészeti *műemlékek* adják: csak ezekből vezethetők le az egyediség, a hely, az architektúra és az emlékezet kategóriái. A város „lelke” ugyanis lakóinak kollektív emlékezetében él, amit a helyet meghatározó és szimbólummá érett épületek testesítenek meg.

A globalizáció és a technikai civilizáció helyi kultúrákat veszélyeztető terjeszkedésével szemben keresi az építészet és a városépítés lehetséges mai stratégiáit *Kenneth Frampton* is a modern építészet történetét feldolgozó nagyívű munkájában (1980), amit a „Kritikai realizmus” címen (1983) ismertté vált javaslatában fejlesztett tovább. Lényegében ugyanazzal a problémakörrel állunk szemben, amit Tóth Zoltán is elemez. Frampton is szeretne hinni a „Hagyomány és modernizáció” összeegyeztethetőségében. Szembeállítja a *tér* és a *hely* kategóriáit; a modern építészet homogén, a földrajzi és kulturális hagyományokkal szemben indifferens *tér*konceptiója szétrombolta a történelmi folyamatosságot képviselő és egyedi jellegű városi *helyek* tradícióját. Ezért szerinte egy olyan *új-regionalizmusra* van szükség, amelyik ismét kiáll a hely egyedisége és hagyományai mellett, de ugyanakkor nem tagadja meg a kor műszaki civilizációját sem. A spanyol I. de Sola-Morales nyomán egyfajta városi „*akupunktúrát*” javasol, aminek eredményeképpen új „*urbánus enklávék*”, az egykori történelmi magokat pótló *zárt terek* jelenhetnek meg: jelszava a „*város a városban*”. E zárt terek lehetséges típusai közé sorolja a keretes, udvaros beépítést, a galériákat, az átriumot és a labirintust. Frampton életműve az utolsó kísérlet arra, hogy miként lehetne az európai hagyományokba és az építészet egyetemes hivatásába vetett humanista hitet átmenteni egy olyan új világba, amelyik egyre több jelét adja a dezintegrációnak, és egyre súlyosbodó szellemi és világnézeti válsággal küszködik.

A várossal és a városi terek természetével foglalkozó kutatások közül figyelemre méltó az az irányzat, amit az angolszász eredetű társadalomtudományok befolyásolnak. Ennek egyik jellegzetes képviselője a londoni Bartlett School of Architecture and Planning építész professzora, *Bill Hillier* (1989). Kutatásainak homlokterében ugyanaz a „városi műtárgy” áll, ami Aldo Rossit is érdekelt. Hillier várossalaprészben gondolkodik, és azokat a törvényszerűségeket keresi, amik az épített tömegek és terek konkrét formáinak kialakulásához vezetnek. Véleménye szerint a tér és a morfológia a társadalommal való kölcsönhatásban keletkezik. Számítógépes szimulációval kimutatja, hogy bizonyos egyszerű elemi kapcsolatok feltételezése mellett a halmazos települések jól modellezhetők. Feltételezi, hogy minél több kapcsolati ponttal (elágazással) rendelkezik egy utca, annál nagyobb az esélye arra, hogy a helyi társadalom közösségi életének gerince lehessen.

Ezzel az egyszerű módszerrel rekonstruálható egy városrész magja („integration core”). Erősen bírálja az elmúlt évtizedek európai városépítését, aminek három „paradigmája” a *zárvány* (enclosure), az *isméltés* és a *hierarchia*. A zárvány, vagyis a zárt udvaros beépítés szerinte a városi társadalom integrációja ellen hat. Az egyforma egységek ismétlése Durkheim *mechanikus szolidaritását* idézi, ami jelképes, és nem valós identitást képvisel. Végül a hierarchia, vagyis a részeket rendező formális egész elve kifejezetten kirekesztő, szegregációs hatású is lehet. Mindez megnehezíti, hogy létrejöhessen a városnak a *lokálistól* a *globálisig* tartó olvasata, és ellene szól az *interaktív közösség* elvének.

Építészetén kívüli tudományágak hozzájárulása a külső tér értelmezéséhez

Végül röviden utalnunk kell azokra a kutatásokra, amik a külső tér értelmezéséhez egy-egy (város)építészetén *kívüli* tudományterület oldaláról járulnak hozzá. Ennek behatárolása szinte megoldhatatlan nehézségekbe ütközik, hiszen maga az *urbanisztika* is számtalan tudományterület és gyakorlati tevékenység gyűjtőneve (l. Granasztói Pál 1973-ban megjelent „Építészet és urbanisztika” c. kutatási jelentését), míg az emberi környezettel *humán tudományok* egész sora is foglalkozik. Köztük kell megemlítenünk az irodalmi eredetű *strukturizmust*, aminek H. Herzberger említett könyve jó összefoglalója. Eszerint minden, ami aggregátum, struktúráként is leírható. A struktúrában fontos distinkció a *langue* (a nyelv mint rendszer) és a *parole* (mint beszélt nyelv); hasonlóképpen a *competence* (a tudás mint rendszer) és a *performance* (mint ennek konkrét alkalmazása) vagy a jungi *archetípus* és a (konkrét) *szimbólum*. A sakkban pl. más a játékszabályok együttese (*langue*), és más maga a játék (*parole*). Az építészetben a *struktúra* a kollektív, az időben viszonylag változatlan *keret*, átfogó *forma*, ami többféleképpen *interpretálható*, tölthető ki konkrét tartalommal – vagyis az előzőek analógiájára a forma a *competence* (vagy *structure*), az interpretáció pedig a *performance* (vagy *filling*). A struktúra általában *kollektív*, a *filling* *individuális*. A történelem azt igazolja, hogy az eredeti struktúrákat később különbözőképpen lehetett használni: forma (*structure*) és funkció (*filling*) nincsenek mereven egymáshoz kötve, de egyik sem képzelhető el a másik nélkül.

A *filozófiai tradíciók* közt elsősorban két filozófus: *Martin Heidegger* és *Bollnow* idevonatkozó írásaira kell utalnunk, akik több, már eddig említett kutató gondolatvilágára (pl. Ch. Norberg-Schulz, Kenneth Frampton) is jelentős hatást gyakoroltak. Az erre visszavezethető térelméletek elsősorban Heidegger „*Bauen, Wohnen, Denken*” (1954) c. írására hivatkoznak, ahol a filozófus a német *építés* szó (*bauen*) etimológiai elemzésével a fogalmat egzisztenciális távlatokba helyezi.

Ő különbözteti meg először a *helyet a tértől*: eszerint a terek a helyekből nyerik létüket, és nem fordítva. Minden építés helyet alapít, és minden hely közeli és távoli tereket jelenít meg, és e térségek közti „köztes tereket” is helyek rendezik be. A hely és a tér közti viszony egyébként *Hamvas Béla* profetikus írásaiban is megjelenik.⁹ Bollnow „Mensch und Raum” (1963) c. könyvében megkülönbözteti az emberi térbeli *irányokat, a középpont elvét*, ami a lakás egzisztenciális lényege, valamint a *zónák vagy territóriumok elvét* – amivel közel kerül Norberg-Schulz hasonló tematikájú elemzéséhez. A térnek *aspektusai* vannak: ilyenek a hodologikus tér (amit az úton lét tár fel), a cselekvési tér (amit napi használat során lakunk be), a nappali és éjszakai tér, a hangolt tér, a jelenlévő tér és az emberi együttélés tere. Az építészeti tér és a mitikus tudat kapcsolatának jelentőségére hívja fel a figyelmet *Vidor Ferenc* (1994), amikor a technika (a görög techné), a ritmus, a labirintus és a káosz összefüggéseiről ír, és idézi Mircea Eliadét, aki a szakrális tér és idő, valamint a profán tér és idő megkülönböztetésével ahhoz a szellemtörténeti hagyományhoz kapcsolódik, amit Hans Sedlmayr „Verlust der Mitte” (a közép elvesztése) c. híres könyve exponált. A heideggeri vonal továbbfejlesztését, egyben meghaladását képviselik azok a kívülállók számára szinte követhetetlen filozófiai diskurzusok, amelyek főszereplői *Jaques Derrida, Gilles Deleuze* és *Felix Gattari*, valamint a dekonstruktivista építészet meghatározó alakja, *Peter Eisenman*. A diskurzusok az európai térfogalom és – a modernet is beleértve – a tradicionális építészet radikális meghaladásának irányába tartanak. Minderről kitűnő elemzést adnak *Kunzt György* és *Klein Rudolf* Peter Eisenmanról szóló könyvükben (1999). Klein Rudolf egyenesen az európai kultúra és ezen belül az építészet „*bálványtalanítás*”-áról beszél. Összefüggést lát a Sedlmayr és Heidegger által elsíratott centrum eltűnése, a *hely, a toposz* és a *szakralitás* (zsidó diaszpórában is megélt) szétszórattatása, a görög-keresztény antropomorf-humanista építészeti tradíció mint „*faragott-festett*” kép és test megtagadása, valamint Eisenman „köztes tere” (absence), mint „*misztikus semmi*” között, ami véleménye szerint egy új kezdet ígéretével terhes. Az irányzat képviselői egy olyan, *csak önmagára utaló* építészetet hirdetnek, aminek nincsen szüksége külső, építészetén kívüli referensre.

A Heidegger–Bollnow vonal recepcióját és folytatását kísérli meg *Schneller István*, aki kandidátusi disszertációjában („Az építészeti tér településszintű értelmezésének lehetőségei és korlátai”, 1989) az elvont vagy/és morfológiai jellegű térfogalommal szemben a konkrét, megélt (vagyis egzisztenciális) tér jelentőségét és annak *minőségi dimenzióit* hangsúlyozza. A tér létrejöttében alapvető szerepe van a *határoknak*, amik elválasztják egymástól, de egyben össze is kötik egymással a tér tartományait, és jelzik azok karakteres tulajdonságait. Az épített környezet legjelentősebb határtípusa a *belső és külső terek* közt jön létre, amit *filter-zónának*

⁹ Lásd Hamvas Béla: *Az öt génusz*. Életünk Könyvek. Budapest 1988. 54–55.

nevez. Megkülönbözteti az épület által „kiszorított” téren belül az *értelmezett*, a *kiszolgáló* és a *maradék* vagy *hulladék teret*, és megállapítja, hogy korunkban az értelmezett tér aránya csökkenő tendenciát mutat. Ezzel kapcsolódik Louis I. Kahn tételmeletéhez, aki különbséget tesz *hasznos terek* (useful space) és *kiszolgáló terek* (servant space) között. Ennek analógiájára a városi struktúráktól is azt várja, hogy a rendeltetésnek megfelelő differenciáltság létrehozásával szolgálja az emberek meghittebb térszükségleteit. Schneller szerint az analitikus térértelmezés mellett szükség van az épített környezet *szintetikus értékelésére* is, aminek kulcsfogalma a hely; ezzel a Norberg-Schulz által a „Genius loci”-ban exponált problémát folytatja. Schneller István fontos, gyakorlati konzekvenciákkal is járó megállapítása, hogy a település tere olyan tértartományokból áll, amelyek a *helyé válás* különböző stádiumaiban vannak.

Építészeti oldalról a kontextualista iskolák és a Tendenza képviselői Christopher Alexanderrel együtt egyaránt arra hívják fel a figyelmet, hogy az épített környezet és a tradicionális építészet a társadalomban, a történelemben, a helyi földrajzi, klimatikus és kulturális hagyományokban gyökerezik. A tér és általában az építészet *építészetén kívüli* megközelítései azonban korábbi keletűek. Ezek közt a második generációs modern építésznemzedék, így a Team 10 számára annak idején döntő impulzust jelentett *Jane Jacobs* „The Life and Death of Great American Cities” (1958) c. könyve, amiben először kérdőjeleződik meg az építészek által hallgatólagosan ma is vallott „környezeti determinizmus” elve. A „biológiai egészség”-nek (napfény, levegő, tér, zöldterületek stb.) a modernizmus hőskorában túldimenzionált szerepét szerinte a „mentális egészség” (funkcionális és környezeti sokrétűség, tradicionális formák, az identitás jelentősége stb.) szempontjaival kellene ellensúlyozni. Ezzel megkezdődik a *településszociológia* bevonulása az urbanisztikai gondolkodásba. Az ezt fémjelző nemzetközi irodalom áttekintése is önálló elemzést igényelne, ami szétfeszítené e tanulmány kereteit. A környezet építészetén kívüli értelmezésének egyre bővülő köréből azonban még négy további tudományágat kell legalább megemlíteni: ez az etológia, a környezetlélektan, a viselkedéstudományok (behaviourism) és a regionalizmus. *E. T. Hall* a szociológiához viszonylag közel álló *etológia* és a *proxemika* kidolgozásával („Rejtett dimenziók”, Bp. 1975) a tér társadalmi használatát újabb szempontokkal egészíti ki. A kötött szerkezetű tér szerinte lehet *szocio-petális*, vagyis vonzó, de lehet *szocio-fugális*, taszító hatású is. Az épített környezet nem más, mint érzékszerveink és biológiai képességeink mesterséges kiterjesztése, meghosszabbítása, *extenziója*. A tér antropológiai értékeléséhez véleménye szerint ennek az extenzióknak a természetét és hatásmechanizmusait jobban kellene ismernünk. Az ember térérzékelésében fontosnak tartja a tér-idő egységének szerepét: ebben a szűkebb értelemben vett – bizonyos értelemben statikusnak tekinthető – *térbeliségnek* (*territorialitás*) és az időtényezőt bekapcsoló, dinamikusként értelmezhető *orien-*

tációs igényeknek van kiemelkedő szerepük. Sajnos sem a szociológia, sem az etológia és az építészet, ill. urbanisztika közti párbeszéd eddig nem vezetett látványos eredményekhez. Jelentős hatása van viszont annak a kutatásnak, amit *Kevin Lynch* végzett a környezetnek az ott élő emberek tudatában élő képéről, amit azóta is *mental image*-nek hívnak. „The Image of the City” (1960) c. könyvében 5 olyan tényezőt határoz meg, amik közvetlenül érzékelhetők, és könnyen verbalizálhatók, és mint ilyenek döntő szerepet játszanak ennek a képnek és a környezettel való azonosulástudatnak a kialakulásában. Ezek az *utak* (paths), a *határvonalak* (edges), a territorialitás jelentőségére utaló *övezetek* (districts), a *csomópontok* (nodes) és az orientáció lehetőségét meghatározó *jelzőpontok* (landmarks). E megközelítéstől nem állnak messze a viszonylag fiatal *környezetlélektani* iskolák kutatásai sem. Közülük csak egy, Ch. Alexander munkásságával is kapcsolatba kerülő iskolát említünk, amit az amerikai *Eric Erickson* képvisel. Elmélete szerint az emberi személyiség fejlődésének jellegzetes stációi vannak, amik során egy-egy elmentékekkel jellemezhető életfeladatot kell megoldani. Ilyenek pl. a bizalom-bizalmatlanság, önállóság-kétség, kreativitás-stagnálás stb., vagy az élet végén az integritás-kétségbeesés. E krízisek sikeres megoldásában jelentős szerepe van a környezetnek, ezért a kutatásoknak a környezetformációk személyiségfejlődésre gyakorolt hatására kellene irányulniuk. Biztos pl., hogy a gyermek olyan környezetet kíván, ami életkorának változásával lépést tartó, léptékében fokozatosan táguló „territorialitást” képes biztosítani. Ch. Alexanderrel együtt azt hangsúlyozzák, hogy az ember élete reggeltől estig *situációk* és *szerepek* sokaságából áll, amik módot adnak számára ahhoz, hogy kibontakoztassa személyiségét – vagy ellenkezőleg: gátolják azt. Az építész nem más, mint e – sokszor drámai – *situációk dramaturgja* és *díszlettervezője* egy személyben. Ehhez hasonló alkalmazásra várnak *Jean Piaget* kutatásai is, aki pl. a térképzet kialakulását az ontogenetikus fejlődést megismétlő filogenetikus fejlődésből, ill. a gyerekkori szimbólumképzésből vezeti le (1978).

Az angolszász eredetű *behaviourism* kiterjedt irodalmának – szinte lehetetlen – áttekintését jelentősen megkönnyíti *Lukovich Tamás* könyve: „A posztmodern kor városépítészetének kihívásai” (1997), ami összefoglalja és rendszerezi a települési tér értelmezése és alakítása szempontjából figyelemreméltó, zömében angolszász elméleteket. Kiindulásul *A. Maslow* „Motivation and Personality” (1987) c. könyvét választja, amely az emberi igények hierarchikus rendszerével foglalkozik. Ennek alapján beszélhetünk fiziológiai jellegű igényekről, a biztonsággal, valamint a hovatartozással, a megbecsüléssel, az önmegvalósítással kapcsolatos vagy esztétikai igényekről stb. A környezet formálásában jelentős szerepe van az *életmódnak*, ami az otthontól és szokásainktól kezdve a tágabb környezettel szembeni elvárásokat is magában foglalja. *Lukovich* könyve foglalkozik a „*reagáló környezet*” elvével („responsive environment”: Bentley stb., 1985), ami olyan elvárás-

kat fogalmaz meg, mint pl. az átjárhatóság, a vitalitás lehetősége, az áttekinthetőség, a funkcionális rugalmasság, az érzékszervi gazdagság, az otthonosság vagy a „fenntarthatóság”. A magatartástudományok általában a mérhető, objektíválható és közvetlenül a megvalósítás programjába beépíthető pragmatikus szempontokra hívják fel a figyelmet, amiben kifejezésre jut a társadalomtudományoknak az angolszász világra jellemző hagyományos primátusa a környezettervezésben – szemben az európaiak inkább műszaki-építészeti vagy elméleti megközelítésével.

A valóságos, társadalmi-történelmi környezetben élő ember és épített környezete közti *kölcsönhatással* kapcsolatos magatartástudományi jellegű kutatások eredményeinek eddigi legátfogóbb értékelését és rendszerezését *Amos Rapoport* „Human Aspects of Urban Form” (1977) c. könyve képviseli. Eszerint a tér szerveződése az épített környezet érzékelésének alapja. A tervezés nem más, mint *a tér, az idő, a jelentés és a kommunikáció* szervezése, és mint ilyen, kulturális változó. *A környezeti minőség* összetett fogalom, és alapvetően értékfüggő. Megkülönbözteti a környezet érzékelését (perception), a róla alkotott képzetet (cognition) és értékelését (evaluation), amik meghatározott *sémákba* szerveződnek. A *sémák* a *mentális képek* (image) funkciói: a *mentális kép* az, amiről azt hisszük, hogy igaz – és eszerint ítélünk és cselekszünk. Ez a kép lehet térbeli vagy nem térbeli, személyes vagy közösségi, értékközpontú, érzelmi, tudatos vagy tudattalan stb. A városról alkotott kép társadalmi csoportonként változhat, és ennek megfelelően a környezet megváltoztatására irányuló döntések is eltérhetnek egymástól. Érdekes összevetni a hagyományos európai esztétikai megközelítést az angolszásszal: a kategóriák szinte ugyanazok (áttekinthetőség, tagoltság, komplexitás, ritmus stb.), de jelentésük más. Az áttekinthetőséget (vagy „rendezettséget”) pl. Rapoport a *képzethez* és a nagyobb léptékhez, a komplexitást (vagyis a „változatosságot”) viszont az *érezékeléshez* és a kisebb léptékhez rendeli. A térbeli elemek közti *viszonyokat* fontosabbnak tartja az elemeknél. A nagyvárosi környezetben értéknek tartja az egymástól jól elkülönülő, különböző nagyságrendű területi-morfológiai-társadalmi és funkcionális egységeket sokféleségét („urban clusters and enclaves”) – ami emlékeztet a „collage city” ideájára, jóllehet Rapoport affinitása nem építészeti, hanem etológiai-szociológiai jellegű. A formák szerinte társadalmi viselkedésminták lenyomatai, önálló jelentésük nincs. Az „urban form”-ot ennek megfelelően különböző társadalmi csoportok közti *kommunikáció*, vagy épp ellenkezőleg: *akadályok kognitív rendszerének fizikai vetületeként* – vagyis egy differenciált szabályozási rendszerként – értelmezi.

Végül a *regionalizmus* ugyancsak angolszász eredetű tudományát Európában eredetileg a geográfia, konkrétan: a település- és gazdaságföldrajz képviselte. Hazánkban *Mendöl Tibor* „Településföldrajz” c. könyve sokáig alapműnek számított, mert feltárta a földrajzi, éghajlati és gazdasági környezet megnyilvánulását a helyválasztásban, a településszerkezetben, az utcák és terek morfológiájában, valamint

a telek- és beépítési formákban. Az egyébként Patrick Geddesre visszavezethető kutatási irány „*urban studies*” néven az angolszász világ egyik legrangosabb tudományos fóruma, ahol a településléptékű témák nem különülnek el a regionális és térgazdasági kutatásoktól. A regionalizmus vagy regionális tudományok reménytelenül szerteágazó tematikájának és eredményeinek áttekintését – a behaviourizmushoz hasonlóan – ugyancsak egy kitűnő magyar munka: *Nemes Nagy József*, „A tér a társadalomkutatásban” (1998) c. könyve teszi lehetővé. A könyvnek témánk szempontjából figyelemreméltó tanulsága, hogy az építészeti térrel szemben támasztható minőségi igények nagymértékben függenek azoktól a regionális összefüggésektől, amiknek a látható, tapintható téri valóságban való visszatükröződését a kutatónak fel kell ismernie, és aminek befolyásolása a tervezőnek ugyan nem áll módjában, de ismerete szükséges ahhoz, hogy elvárásai és javaslati reálisak lehessenek. A regionalizmus azokhoz a többi, építészetén kívüli szempontokat képviselő tudományokhoz tartozik, amelyek jelenléte *rejtett dimenziókként* aligha hangolható el a település téri világának értelmezése során.

A TÉRELMÉLETEK KIÉRTÉKELÉSE

Az előzőekben vázlatosan áttekintett szakirodalom kiértékelését nemcsak az nehezíti meg, hogy a szerzők többsége a szerteágazó problémakör egy-egy *szegmensét* ragadja ki, hanem az is, hogy megközelítésük eltérő kulturális, szemléleti és tudományelméleti háttérre vall. Az eltérő szegmensek ugyanakkor csak igen lazán függenek össze egymással, „átjárási” útmutatót pedig egyik tanulmány sem tartalmaz. Ezért e térelméletek csak úgy tekinthetők át, ha önkényesen felveszünk néhány olyan *tematikus blokkot*, amelyek bennük, ill. általuk kirajzolódni látszanak. Ez az eljárás részben valamilyen rendező elvet kíván belevinni a halmazszerű állapotban lévő szakirodalmi anyagba, másrészt pedig arra vállalkozik, hogy a tanulmányok megállapításait kritikai elemzés tárgyává tegye. Az alábbiakban tehát kísérletet teszünk a külső tér mibenlétére vonatkozó építészeti és urbanisztikai írások tematikai rendszerezésére – amiben egyidejűleg a jelenkor „külső tér”-re, mint „*urban space*”-re vonatkozó tapasztalata is tematizálódhat.

1. *Általános építészelméleti kérdések.* Ebbe a csoportba tartoznak az olyan típusú kérdésfeltevések, mint pl. „mi az építészet”, „mi az építészet célja”, „mi az építészet lényege” stb. A kérdés az esetek többségében *építészettörténeti kontextusban* jelenik meg (Riegl, 1901; S. Giedion, 1941; B. Zevi, 1957; Pogány F., 1954, 1976; Szentkirályi, 1967). Kirajzolódik egy inkább a század első felére jellemző „ortodox” vonal, amelyik hajlamos az építészet célját elsődlegesen *belső terek* létrehozásában látni (B. Zevi, 1957), és így következetesen, de abszurd módon az ókori építészeti alkotások jelentős többségét a monumentális szobrászat kategó-

riájába sorolja. Ehhez kapcsolódik az a nézet is, miszerint az ókor elsősorban *topologikus* építészetet űzött (Szentkirályi, 1967), vagyis az építményeket körbejárható, szoborszerű tárgyaknak tekintette, mert monumentális tömegek térbeli elrendezésében volt érdekelt. Ez bizonyos mértékig valóban jellemezheti az ókor szakrális építészettét, de akkor leértékeljük azt a térszervezési hagyományt, amit pl. a Knosszoszi palota, a mediterrán átriumos épület vagy akár a nagy egyiptomi templomegyüttesek rafinált belső és külső térrendszere képvisel. Közelebb áll a valósághoz az a megfogalmazás, miszerint *az építészet célja a tér szervezése* (A. Perret, Szentkirályi, 1967; A. Rapoport, 1977) – ami hallgatólagosan a belső és külső terek közti viszonyt és a külső terek alakítását is az építészet tárgykörébe utalja. A történelmi építészet kategorizálásának kísértése sokszor vezet olyan tipológiához, ami hallgatólagosan a jelenkort tekinti a fejlődés csúcának (Giedion, 1941), vagy legalábbis az egyedül elfogadható racionális világnézet megtestesítőjének (Szentkirályi, 1967). Valószínűleg Ch. Jencksnek van igaza, amikor azt fejtegeti, hogy minden kor építészetében *az adott kor vilásképe tükröződik* (1995) – jóllehet erre a „transzformációra” csak a mindenkori építéstechnikai ismeretek közvetítésével kerülhet sor.

2. *Városesztétika, látványorientált megközelítés.* A klasszikus hégeli hagyományt követve az építészetelmélet előszeretettel értelmezi *a tartalom és a forma* dialektikus viszonyát az épületek és környezetük megformálásában – jóllehet mindkét szó leváltására, ill. találóbb helyettesítésére történtek kísérletek. Az esztétikai szempont első megfogalmazói a látvány változatosságát, valamint a külső tér „bensőségességét” mindennél fontosabbnak tartották, és ezért irányították a figyelmet a középkori városépítészeti hagyományokra (C. Sitte, 1889). A látvány, az esztétikus városkép az európai szakirodalomban önérték, a műalkotás végső célja (Pogány, 1954, 1976). A megközelítés alapvetően antropocentrikus és *humanista*: egy olyan életérzést képvisel, amit a mai generáció már romantikusnak vagy szubjektívnek érez, és ezért inkább a látvány „objektív” leírására törekszik. Ennek egyik lehetséges módszertani változata a történelmi utcasorok szakaszonkénti bemutatása (Batár, 1999), amiben az értékelő leírás a *minimális beavatkozás* elvének megfelelően apró változtatásokat is tartalmazhat (Meggyesi, 1988). Egy másik irányzatban a „genius loci”, vagy egyfajta „szakrális földrajz” jegyében az esztétizáló elemzés egy szellemtörténeti jellegű szintetikus megközelítéssé válik (Norberg-Schulz, 1980). A tradicionális esztétika korlátai egyrészt szubjektivizmusában, másrészt pedig abban rejlenek, hogy leíró jellegénél fogva nem operacionalizálható. Ezen segít az az irányzat, amelyik tervezéseméleti jellegű, általános rendező elvek megfogalmazására törekszik (P. Meiss, 1992; Panerai stb. 1996, 1997), és ezzel közel kerül a morfológiai iskolákhoz. E törekvésre is jellemző azonban, hogy érdeklődése csak az építés „rendezett”, esztétikus, „művészi” meg-

nyilvánulásaira korlátozódik. Talán ezzel is összefügg a 70-es évek ellenkező irányultságú ún. *információesztétikájának* megjelenése, ami a minőséget mindenáron mérhetővé próbálja tenni (József Dénes, 1996). A racionalizálás és a gyakorlati alkalmazás igénye azonban a kutatást egészen más irányba terelte. A magatartástudományok megtermékenyítő hatását, egyben a tradicionális esztétikából kivezető *másik, járhatóbb út* lehetőségét mutatja a látvány interiorizálása (l. Kepes György), a *kognitív környezet* fogalma (Norberg-Schulz, 1971), a környezetről a tudatunk küszöbén élő „*mentális kép*” (mental image: K. Lynch, 1960) kutatása, ami már módszerénél fogva is kivezeti a témát sajátos ezoterizmusából, és termékenyítő szövetségést talál a szociológiában és a magatartástudományokban. Ez utóbbinak köszönhető az „urban space” és az „urban form” átfogó, rendszerszemléletű leírása (Rapoport, 1977), a *változatosság* és más, Európában „esztétikai”-nak számító kategóriák értelmezése a környezet *érzékelésének* kontextusában és változó etológiai, valamint kulturális feltételek között. E megközelítésben az értékelés és az értékek szerepét az értékmentes, objektív leírás helyettesíti. Az angolszász megközelítéstől egyébként nem idegen a marxista beütés sem: Oxfordban pl. (Joint Center for Urban Design, 1993) úgy vélik, hogy a városesztétikában egyrészt a múlt századi építészeti romantika, ill. a középkor idealizálása, másrészt a reprezentatív jellegű abszolutisztikus városépítészeti tradíciók hagyományai élnek tovább. Hogy mi a szép, az műveltség kérdése, vagyis osztályjelenség (!).

3. *Morfológiaorientált térelméletek.* A térelméletek jelentős része inkább ebbe a csoportba sorolható. Ennek oka valószínűleg az, hogy az *alaktélektani iskola* meglátásai segítettek újraértelmezni a hagyományos városi kontextus, a „városi szövet” és ezzel a külső tér fogalmát (Norberg-Schulz, 1965; Y. Ashihara, 1970, 1988; C. Rowe – F. Koetter, 1975; G. Shane, 1986; Panerai stb., 1999), amit haszonnal lehetett szembeállítani a modernizmus ellenkező irányultságú térkonceptiójával, és így megalapozhatta a városépítészeti jellegű posztmodern törekvések ideológiáját. A szabad térben úszó tömegek után az érdeklődés ismét a zárt beépítés és a zárt tereket felé fordul. A morfológiai iskolák előszeretettel fedezik fel pl. a padló, ill. a vízszintes terepsík térképző potenciálját, tagolásuk hagyományát és eszközeit (Y. Ashihara, 1970, 1988), a falak térhatároló és tértagoló szerepét, a konvex tériségek vonzó és a konkáv tériségek taszító hatását stb., és kutatják azokat a *rendező elveket* és tervezési műveleteket, amelyek segítségével a környezet koherenciája növelhető (P. Meiss, 1986; Benkő, 1999). A morfológiai iskolák kifejezetten *tervezésorientáltak*, vagyis olyan elveket keresnek, amelyek közvetlenül felhasználhatók térbeli együttesek kialakításánál. A morfológiai megközelítés számára az esztétikát (design, land-art) a *térszervezés* és az alkotás *rendező elveibe* vetett hit váltják fel (Panerai stb. 1998, 1999). Ennek gyökerei a francia etatizmusban, az angol kertváros-építési hagyományokban, és talán a hollandok hajóépítő

ácmesterségre is visszavezethető konstruktivizmusában rejlenek. Az iskola kisértése viszont az a hiedelem, hogy minden – környezeti és társadalmi – probléma építészeti, ill. *design* eszközökkel orvosolható, ill. megoldható. Erre vezethető vissza számos építészeti térelmélet ellenállhatatlan kötődése bizonyos épület- és térformákhoz (A. Rossi, 1966; K. Frampton, 1983). Erre irányul a klasszikus *környezeti determinizmus* vádja is – amivel szemben csak azt lehet felhozni, hogy ha a *designer* nem hinne munkája jobbitó erejében, akkor nem tudná csinálni. Ami nem zárja ki, hogy érvényesítse a helyi közösségek igényeit és a hagyományokat is.

4. *Strukturalizmus*. Az irodalmi eredetű *elemzési módszer* – a matematikai csoportelmélettel szövetkezve – különös módon építészeti *tervezési* módszerré vált, aminek formai „ideálját” a mediterrán kasbahok szolgáltatták (A. van Eyck, 1962). Ebben az olvasatban a strukturalizmus is egy morfológiai irányzat, de attól eltérően elkötelezettje egy kötött, határozott módszernek, ami mindenütt felismerhető, analóg eredményhez vezet. Az építészeti strukturalizmusnak ezért nem annyira elmélete (N. Habraken, 1973), mint inkább *módszertana* és *gyakorlata* van, ami aztán önálló építészeti iskolát is teremthet (Hertzberger, 1992). A strukturalista szemlélet nagyban hozzájárult annak idején ahhoz, hogy a második generációs modern építészet ismét felfedezhesse *az utcát*, mint az épületelemeket térben integráló princípiumot (Team 10 primer, 1968). Tulajdonképpen ennek hozadéka a külső terek nyilvánosság szerinti differenciálása, valamint az, hogy a „*határ-zónák*”-nak (vagy *átmeneti zónáknak*) nevezett építészeti jelenségre terelődött a figyelem (Chermayeff – Alexander, 1963; Hertzberger, 1992). Ez azért is jelentős körülmény, mert a határ- vagy átmeneti zónák a külső és belső terek kapcsolódásának és kommunikációjának közegei, vagyis az „urban space” elméletének érdeklődésére föltétlenül számot tarthatnak.

5. *Analitikus térelméletek*. Az analízisről minden kor úgy véli, hogy kielégíti a tudományosságra, és ezzel a társadalmi hitelességre irányuló igényeket – egészen addig, amíg maga a „tudományosság” veszít hiteléből. A század elején jelentkező kifejezetten analitikus eljárások teremtették meg az új építészetet, az analízis nyomán született meg az Athéni Charta, sőt, a szocializmust is „tudományos alapon” próbáltuk felépíteni. Az analitikus eljárások eredményei azonban gyökeresen különbözhetnek egymástól attól függően, hogy az a valóság milyen szegmensére irányul. Így pl. ha a tér lényegét a különböző jellegű térfalak csatlakozásának fiziológiailag értelmezhető erőterében (Hajnóczy, 1996), a terek morfológiai sajátosságában (Ashihara, 1970), esztétikai értékeiben (Pogány, 1954) vagy netán a társadalmi mozgásformák megnyilvánulásaként (Rapoport, 1977) határozzuk meg, akkor eleve lemondunk a tér egzisztenciális szerepéről, és vele a szintézis lehetőségéről.

Az analízis csábításában talán az a felvilágosodás korában gyökerező, és a modernizmus által is átvett hiedelem nyilvánul meg, hogy ha analizáltuk, majd számba vettük a valóságot alkotó elemeket, akkor azokat bármikor újra ismét valósággá tudjuk majd összerakni. Sajnos az elmúlt évtizedek építészeti gyakorlata ezt nem igazolta. Amit viszont igazolt, az az, hogy „szétszedés” – vagyis „dekonstrukció” – után az elemeket *másként is össze lehet rakni*, ami viszont *másféle valóságokhoz* is vezethet. Ez mentheti azt a tényt, hogy ahol az elemek mellett (többnyire geometrikus) *műveletekről* is esik szó, ott ez utóbbiak nem mindig valós (eddig is létező) folyamatokat képeznek le, ennek következtében eredményük is más. A jelenkor egyik kihívása, hogy ez a *másság* mennyiben fogadható el, mennyiben vagyunk készek a történelem mint bűvészinak által megidézett erők recepciójára – és főleg: mennyiben képes a társadalom is elfogadni a *lehetséges valóságok* pluralizmusát. Az analízisek legfontosabb tanulsága az, hogy a valóságnak egyidejűleg többféle olvasata is van, jöllehet ezek az olvasatok egyre nehezebben rakhatók össze egyetlen egésszé.

6. *Tipológiák.* Az építészetelméleti és urbanisztikai szakirodalom egyik kedvenc témája a települések, a létező épületek, építmények, környezeti formációk, utcák és terek típusainak összegyűjtése és rendszerezése. Robert Krier az utcák és terek *történeti tipológiájára* tesz kísérletet (1979), miközben a terek alaktani transzformációjának műveleteiről is beszél. Az így előállítható enciklopédikus ábrahalmaz azonban a tereket városszerkezeti összefüggéseikből kiragadva mutatja, és így inkább lepkegyűjteményre emlékeztet, ami sem Camillo Sitte elemzéseinek mélységét nem éri el, sem az egyébként verbálisan hirdetett kontextualista szemléletnek nem felel meg. Aldo Rossi szerint csak a kiemelkedő történeti épületek képviselik az építészet archetípusait (1966), amik biztosítják a város életének folyamatosságát. Tipológiát ad Kenneth Frampton is, amikor az „urbánus enklávék” közt az udvarházat, a galériát, az átriumot és a labirintust ajánlja (1983). Tulajdonképpen tipológiát képvisel a „Collage City” is (1978), csak itt nem épületekről vagy terekről, hanem összefüggő, de különböző karakterű városrészek egymásmellettségéről van szó. Ez a tipológia ölt testet Budapest esetében Cságyoly Ferenc „*karakter-tervé*”-ben is – azzal a különbséggel, hogy ő mindehhez egy elegáns módszer segítségével jut el. Figyelemreméltó tipológiát állít fel Ch. Alexander (1979), akinél a „környezeti minta” (*pattern*) a szobától a házon, a kapun és az udvaron át, az utcák és terek különböző fajtáin keresztül a településekre és a tájakra is kiterjed, vagyis célja egy egyetemes, de a lokális hagyományokra kalibrálható „környezeti szótár” megalkotása. Rendszerén kitetszik a strukturalista beütés: a „szótár”-hoz ugyanis egy „nyelvtan” (vagyis az elemeken végezhető *műveletek* rendszere) is hozzátartozik, mert a környezet: *élő nyelv*. Viszonylag ritka az olyan

megközelítés, amelyik a *kritikai analízis* objektivitásával nyúl – elsősorban a 20. századi, modellértékű városépítészeti együttesek méltatásához, és ezzel jut egy – legalábbis tanulságos – tipológiához (P. Panerai és társai, 1997–1999).

7. *Egzisztenciális térelméletek*. Az analízistől megcsömörlött és a technikai civilizáció mindenhatóságából kiábrándult európai értelmiség egy része a 20. század közepétől kezdve kezd természetes szövetségest látni a tradicionalizmus különböző megnyilvánulásaiban. Hans Sedlmayr „Verlust der Mitte” c. könyve (1965) óta aktuális a jelenkornak egy olyan befelé forduló életérzésből táplálkozó kritikája, ami az emberi lét történetileg és kulturálisan megragadható „nembeliségét” állítja középpontba, és innen kiindulva próbálja újraértelmezni az olyan alapvető lét-kategóriákat, mint amilyen pl. az egzisztencia, a tér és az idő, a hely és a tér (Hamvas, 1988), az alkotás (Heidegger, 1988) vagy a *lakás* (Heidegger, 1954). A hely problémája úgy jelenik meg, mint egy egyidejűleg sokféle (cselekvési, érzékelési, létezési, gondolati, elvont stb.) dimenzióban átélhető realitás (Norberg-Schulz, 1971; Schneller, 1989), amiben a konkrét építészeti tér e sémák fizikai megvalósulása-ként értelmezhető. E megközelítések – filozófiai indíttatásuknak megfelelően és az analitikus megközelítéssel szemben – *holisztikus* jellegűek (Vidor, 1995). Az egzisztenciális térelméletek a tér *minőségi dimenzióira* hívják fel a figyelmet (Schneller, 1989); így kerül a figyelem középpontjába a hely szelleme, a *genius loci* (Norberg-Schulz, 1980) is. A megközelítés egyrészt a jelenlegi gyakorlattal szemben *kritikai* jellegű, másrészt a szakmai és politikai csatáktól hangos világunk számra az elmélyedés lehetőségét kínálja fel, és ezzel hozzájárul egy valódi térelmélet alapjainak lerakásához. Ennek a humanista megközelítésnek a jegyében rajzolódik ki egy jelenkori vita a tradicionális emberi, közösségi és környezeti értékekben továbbra is hívó (K. Frampton, 1983), valamint az ezek meghaladásával és az alkotás dimenzióinak kitágításával alternatív jövőképeken dolgozó „progresszívek” között.

8. *A társadalomtudományok kritikája*. Az építészeti és urbanisztikai térelméletekkel való párbeszéd szempontjából a társadalomtudományok és a regionalizmus részéről hangoztatott legfontosabb kritika a *naiv funkcionalizmus* és a *naiv környezeti determinizmus* vádja. Ennek ellenkezője, a *naiv környezeti indeterminizmus* tétele szerint az épített környezet és a társadalom viselkedése közt semmiféle korreláció nem mutatható ki. *Melvin Webber* híres tanulmánya („The urban place and the non-place urban realm”, 1964) szerint a történelmi városi kultúrák a *fizikai közelségre* épültek, a kommunikációs forradalmak kibontakozódása nyomán viszont egyre többen „szabadulnak fel” a térbeliség kötöttsége alól, és működtetnek láthatatlan, de *lokálitástól független* kapcsolatrendszereket, miközben életük egyre kevésbé kötődik ahhoz a helyhez, ahol éppen tartózkodnak. Ehhez hasonló az egyéb-

ként építész *R. Banham* véleménye (1971), aki úgy találja, hogy a motorizált közlekedés egyetemessé válásával a lokalitás és az arra épülő helyi kultúrák jelentősége múltban van, a térbeli formák nem befolyásolják a társadalmi struktúrákat. Tény, hogy míg az autópályák szerves részei az amerikai nagyvárosoknak, Los Angelesben már alig látni embereket az utcán – *R. Venturi* ironikus megjegyzése szerint azért, mert otthon nézik a tévét. Az elektronika ugyanúgy forradalmasítja a világot és benne a városok életét, mint annak idején a motorizált közlekedés. *W. J. Mitchell* „virtuális város”-a (1998) már csaknem apokaliptikus méretekben temeti el az elanyagtalanodott és így elhalt városi környezetet és magát az építészetet is. Mindezeket az egyoldalú, néha szélsőséges vagy illuzórikus nézeteket a magatartástudományok komoly képviselői is elítélik, de fenntartják véleményüket, miszerint az építészek hajlamosak a látványt olyan mitikus erővel felruházni, ami konkrét *fizikai és társadalmi környezetükből kiragadva* a „rendezés” és a „design” helyi közösségek életében betöltött tényleges szerepét túlértékeli. A *Manuel Castell*st követő kritika nem mulasztja el megjegyezni, hogy Haussmann Párizsától kezdve a „szabályos”, az „ellenőrizhető” környezet általában a társadalom vezető rétegeinek érdekeit fejezi ki, mert az elit hallgatólagosan félti biztonságát a tömegektől. *John Peponis* kritikai elemzésében (1989) pl. hiányolja a „collage city” egymás mellett idegenül fekvő területi elemeit *valóban városi kontextussá* integráló, egymással kapcsolatban álló központok rendszerét. *K. Frampton* „akupunktúráját” is azért kritizálja, mert a szerző egy-egy introvertált jellegű városi műtárgytól, tehát egy építészeti formától várja a helyi „kulturális ellenállás” kifejlődését. És végül élesen szembeszáll *Foucault* „heterotópiá”-jával (1984), ami a városrész-központok közti szélsőséges munkamegosztásával szerinte a társadalom teljes térbeli disszociációjához vezethet. Amit ajánl, az a *heterotópia* pontos ellentéte: a nyitott és önmagukban differenciált, a *valódi* centrumok minden tartalmi gazdagságát reprezentáló „*urban space*”-ek, mint a helyi közösségek központi helyeinek hálózata. Különös módon éppen azok a társadalom- és regionális tudományok kezdik hangoztatni a város egészére irányuló rendező elvek fontosságát, amelyekre az urbanisztika egykor saját kompetenciáját kiterjesztette, és amelyekről mára az építészeti városlélméletek lemondtak. A magatartástudományok egyébként is egy olyan megközelítést ajánlanak, amelyik alkalmas a városi forma („urban space”, „urban form”) objektív, az érzékelés természetére épülő leírására (Rapoport, 1997). A társadalomtudományok kritikája mögött szociológiai vagy inkább politikai üzenetet kell meghallanunk, ami a „külső tér” értelmezését mélyen érintheti. Az építészet nem vonulhat vissza a művészet és a „land art”, vagyis saját autonómiájának védőbástyái mögé, mert fel kell vállalnia azt az új történelmi és társadalmi szerepet is, ami az egyre inkább dezintegrálódó világ, valamint a valódi, érett demokrácia felépítése iránt érzett felelősségből fakad.

HELYZETKÉP ÉS A KUTATÁS LEHETSÉGES FELADATAI¹⁰*A jelenlegi helyzet értékelése*

A kontinens és Észak-Amerika 20. századi gazdasági, társadalmi, urbanizációs és időnként heves politikai átalakulása, két minden eddigi borzalmat felülmúló világháború, a döbbenetes mértékű népiirtások, valamint a politikai ideológiák összeomlása az európai civilizációs és kulturális értékek válságához vezettek. A hanyatlás a felvilágosodással kezdődött, amikor az ész figyelmének középpontjába önmaga került, és ez saját maga felbomlásának kezdetét jelentette. A világhelyzet gyökerét a nietzschei „Isten meghalt” gondolat tárta fel, ami azt jelentette, hogy megszűntek az abszolút viszonyítási rendszerek, nem lehet tovább hinni egy zárt univerzumban, mint befejezett egészben. A klasszikus kor szellemi válságát ez a talajvesztés okozta, amin a modern mozgalmainak hurrá-optimizmusa sem tudott segíteni. Hiába „dekonstruálta” a dobozt mint klasszikus épületformát egymástól független síkok térbeli rendszerévé, és hiába „találta fel” a kontextusától megszabadított, „napfényben fürdő”, szabadon álló tömegek építészetét és az „áramló tereket”, az újrakezdés világméretű kollektív kudarca az újrakezdés eszméjét is diszkreditálta. Nemcsak a társadalmi-politikai, hanem a környezeti utópiák is összeomlottak. Ugyanez vonatkozik a városrendezésre is: „a racionalitás árca mögé bújó szeretetlenség, az urbanisztika és a logisztika szövetsége a városok halálát okozzák.”¹¹ Azóta az urbanisták olyan sakkjátékosok, akik folyamatosan csatát veszítenek a sakkozó géppel szemben (R. Koolhaas, 1995), az urbanizáció világméretű elterjedésével párhuzamosan pedig – úgy tűnik – maga az urbanisztika került válságba. A „város” nem létezik többé, az építés „eseménytere” szétszóródik a tájban, és nem kívánnak semmiféle térbeli rendszert vagy előre megtervezhető ideális összefüggésmintát követni. Ez a „*patchwork metropolis*”-ok,¹² valamint az amerikai „*disjointed incrementalism*”¹³ világa, ahol a *fragmentális* és a *katotikus* jelenkori urbánus életérzésünk szerves részévé kezd válni. A „fejlődés” minden korábbi elképzelést meghazudtoló módon a saját útját járja, kiszolgáltatva a településeket a politikának, az ingatlanspekulációnak és a városok közti egyre

¹⁰ E fejezet megírásához a legfontosabb impulzust a Kerékgyártó Béla által szerkesztett *A mérhető és a mérhetetlen* c. antológia jelentette (Typotex, Budapest 2000).

¹¹ A VII. Velencei Nemzetközi építészeti kiállítás magyar pavilonjának manifesztumából („Új Atlantisz felé”).

¹² A *patchwork* amerikai szó és foltokból, különböző eredetű rongydarabokból összevarrt terítőt vagy takarót jelent.

¹³ A kifejezés az egymással semmilyen kapcsolatban nem álló (*dis-jointed*) tárgyak összefüggéstelen halmazát (*incriments*) jelenti, ami az amerikai megalopoliszok mikrokörnyezetének kritikai megjelölésére szolgál.

éleződő és nemzetközi szintű konkurenciaharc gyilkos versenyének. A korábban oly sikeresnek hitt „rendezési elvek”, területi modellek elfáradtak, hitelüket veszítették, és a tervezés szerepét – „kis, közép, nagy és nagyon nagy léptékben” (Rem Koolhaas: S,M,L,XL, 1995) hiába próbálja ismét átvenni az építészet, a világ elmeje mellette, és az egykoron hierarchikusan szervezhetőnek vélt léptékszintek közt sem látható már kapcsolatot.

Egy biztos: a rendszerek kora lejárt, és mind az építészet, mind a környezet világot egyidejűleg több nézőpontból lehet és kell is vizsgálni. Térbeli tapasztalásunk Foucault, majd Derrida szerint ugyanis mindig *töredékes*, és leginkább az *archeológiai*hoz hasonlítható. A valóságot már nem tekinthetjük egységes egésznek, inkább különböző, egymást átfedő rétegeknek. A *centrum*, a *szakrális tér* és a *hely* egyedisége feloldódott az urbanizáció tér-idő tégelyében. Egy globális méretekben kibontakozódó kulturális és szellemi *diaszpóra* – vagy ha úgy tetszik: *nomadizáció* – tanúi vagyunk. A látvány leginkább „a tektonikus valóság egymásra helyezett olvasataiban” (I. de Sola-Morales, 1996), vagy egymásba fonódó nyelvek rendszereként írható le (l. Parc de la Villette). Ugyanígy az idő már régen nem a klasszikus kor centrális perspektívájának ideje, de nem azonos a modernnek lineáris, mozgó képsorokra emlékeztető idejével sem; *a valóság szilánkokra bomlott*, és szembe kell néznünk az idők sokféleségével is. Az időt már nem folytonosságként, hanem inkább az események esetleges és diszkontinuus halmazaként éljük meg. Mindez lehetővé teszi, hogy az „építészet mint kép” felfogásával az „építészet mint írás” lehetőségét állítsuk szembe. Az építészetet – és vele a települési szövetet – *az olvasás eseményeként* is lehetne értelmezni (Kipnis, 1995), ahol nem az a lényeges, hogy *mit* olvasunk, hanem az *olvasat*, vagyis a *szöveg maga*. Megkülönböztetjük azt, amit megismerünk attól, amiben hiszünk. Ez azt jelenti, hogy az esztétikai tapasztalás ugyan továbbra is meghatározó lehet, de ez a tapasztalás – a hagyományos esztétikákkal ellentétben – érték- és előítélet-mentes.

Az urbanizáció jelenkori tendenciáit és megnyilvánulásait sokak tehetetlenül szemlélik. A bevándorlások és ezzel etnikai arányok eltolódása következtében az első világba tartozó országok, így pl. az USA urbanizációjában egyre nagyobb szerepet játszanak a harmadik világra jellemző megnyilvánulások. Ugyanakkor a „poszt-indusztriális” kor ma egy „digitális kor” felé halad. A számítógépek elterjedésével nem csak a tervek előállítása történik másként, hanem a tervezés dimenziói és az építészet lehetőségei is kitágultak (W. J. Mitchell, 1998). Megnőtt a szerepe a *virtuális* valóságnak: az épületek vagy/és köztetek falai nemcsak a külvilágra néző ablakok keretei, hanem reklám- és információhordozó közegek vagy óriási *monitorok* is lehetnek, amik tetszőlegesen eseményeket, tárgyakat, látomásokat jeleníthetnek meg. Nemcsak a hagyományos városi üzletek tűnnek el, hanem a regionális bevásárló centrumok szerepe is csökkenőben van, mert az emberek egyre nagyobb része már interneten keresztül rendeli meg szükségleteit. Ami pedig meg-

marad az egykori „közösségi élet”-ből, az a városon kívüli hatalmas bevásárló, szórakoztató és kongresszuszó épület-dinoszaurusz-belső pszeudo-urbánus és disney-landes operett-világa: korunk „mennyei Jeruzsálem”-ének diabolikus paródiái. Ide menekül a „public” a közterületek ellenőrizhetetlen és közveszélyes közegéből: a városi lét *interiorizálódik*, miközben a „külső tér” lassan kiszolgáló szerepére redukálódik.

Ugyanakkor kiderülhet, hogy miközben a klasszikus múlt városmaradványainak harmóniájában gyönyörködünk, és a tradicionális város elemeinek eltűnése miatt siránkozunk, nem vesszük észre, hogy új világok egész sora születik, amit nem méltatunk figyelemre. Robert Venturi segít „felfedezni” az autópályák, az éjszakai mulatónegyedek (Las Vegas) vagy a „csendes fehér többség” spontán építészét (1972). Ezt követik Rem Koolhaas ironikus hangvételű írásai, amikben újraértelmezi a „manhattanizmust”, majd a „jelleg nélküli várost”, ami észrevétlenül környezetünk meghatározó típusa lesz, és érdeklődésünket a banalitások felé irányítja, miközben a városi folyamatok ellentmondásaiban rejlő szépség felfedezésére készlet. Az „Eszelős New York” (Delirious New York, 1995), mint „a téboly technológiája” 2028 emberekkel telezsúfolt tömbmagány, „archipelago”, a fragmentumok világa, ami legalább annyira szörnyű, mint amennyire csodálatos, amiben bármi bármikor és bárhol megtörténhet, és ami nem mentes az ideiglenesség, a befejezetlenség és a nomád élet ígéretétől sem. Ugyanennek a nagyon is valóságos „urban fiction”-nek egy másik oldalát vázolja elénk gyilkosan ironikus elemzésében Rem Koolhaas a „Jelleg nélküli város” c. írásával (1995), amiben biztosít minket arról, hogy miután az élet nagyobbik része átkerült a „*kibertérbe*”, létrejön a *normalitás hallucinációja*. A jelleg nélküli várost a kísérteties nyugalom és üresség jellemzi, a forgalmi utak és a közterek a haszonelvűségnek hódolva benyomulnak a *sima tér* tartományába. A jelleg nélküli város olyan, mint egy fraktál: a legkisebb részből is rekonstruálható az egész. A jelleg nélküli város mindaz, ami megmaradt abból, ami a város valaha volt stb. Ebben a kiábrándult és cinikus világból, amiben már minden érték kompromittálódott, lehet, hogy tényleg csak egy radikális *bálványtalanítás* vezet ki (Klein Rudolf, 1999) – csak az nem látszik még, hogy hová.

A deleuze-i dekonstrukció alap gondolata az volt, hogy az európai kultúrában túlságosan is hozzászoktunk ahhoz, hogy a világot ellentétpárok (jó–rossz, szép–csúnya, tudatos–ösztönös, rendezett–kaotikus, egyenes–ferde stb.) mentén értelmezzük. Az ellentétpárok közül eddig az egyiknek mindig elsőbbsége volt a másikkal szemben, a másik pedig ennek megfelelően alacsonyabb rendű maradt. (Megjegyzendő, hogy ez a keleti filozófiáknak sohasem okozott problémát, mert ők kezdettől fogva az ellentétek dialektikus egységében gondolkoztak.) Ezen a helyzeten csak úgy lehet segíteni, ha az ellentétpárokat elemeire bontjuk, „dekonstruáljuk” (l. az alkimista *salve*, „oldd fel” igét), majd úgy rakjuk ismét össze,

hogy új, konstruktív egyensúlyok – vagy labilitások – jöhessenek létre (*coagula*, „kösd meg”). Ez vonatkozik a valóság megismerésének folyamatára is, ahol mind- eddig (hivatalosan) csak a „tudományos”-nak kikiáltott eljárásoknak volt hitelük, pedig a lenézett „művészi megismerés”-sel – beleértve az esszék, kritikák, elemzések, sőt: a publicisztika műfaját is – sokszor többre megyünk. Ezért van az, hogy az építészetet sohasem a „tudományos kutatás”, hanem maga az alkotó építész és annak kritikai önreflexiója vitte előre. A logikai hierarchiákba rendezett tudás helyett ma sokan a „*rizomatikus*” gondolkodást részesítik előnyben, amelyik a valóság egymással semmilyen kapcsolatban sem álló tartományainak egy-egy pontját köti össze és talál köztük analógiát, miközben úgy halad előre, ahogy a növényi sejtek osztódás közben, mint a rügy, amikor kifakad és kibomlik. Ezt hívják „gyenge” filozófiának, és ennek analógiájára „gyenge” művészetnek és építészetnek azt, amelyik elutasítja a rendszert, és a klasszikustól eltérő fikciókra épül.¹⁴ Ha jóindulatúan közelítünk e jelenséghez, nem nehéz benne fölfedezni a *költészet* lehetőségét, ami mindig is „gyenge” tudásnak számított, de amelyik ősi, rég elfelejtett kozmikus analógiák felvillantása révén mégis megvilágosodáshoz segíthet és katharissal ajándékozhat meg minket.

A jelenkori építészeti válaszai

A jelenkori válság feloldására többféle építészeti válaszstratégia is született. Az egyik csoportot az jellemzi, hogy megkísérli helyreállítani a kulturális folyamatos- ságot, és a jövőt a múlt „fenntartható” hagyományainak folytatásában látja. E csoportot legalább három irányzat is jellemezheti. Az egyik a *visszatérés a modern tapasztalás alapjaihoz* (pl. a New York-i ötök), a másik a *posztmodern mozgalom*, a harmadik valamilyen „*őshagyomány*” utópiája. A modernizmus restaurációja továbbra is hisz a konstrukció, a tisztaság és a pontosság erényeiben, és hajlamos ismét visszanyúlni a felvilágosodás vagy legalábbis a korai konstruktivizmus étoszához. A posztmodern egy világméretű jobboldali politikai fordulat (Reagan, Thatcher, Kohl) konzervatívizmusának hullámhegyén megpróbálta visszafordítani a történelem kerekét, de kiderült, hogy a klasszikus kor vége „visszatérés nélküli vég” (Nietzsche). És végül az „őshagyományosok” egy globalizációellenes, környezetbarát, humán és teisztikus világnézetet állítanak szembe a jelenkor kiüttalan valóságával (l. a 2000. évi velencei Biennále magyar anyagát). Vannak törekvések, amelyek megpróbálnak felülemelkedni a szélsőségeken, és kísérletet tesznek a globalizálódás, a műszaki vívmányok és a helyi kulturális hagyományok összebékítésére. Ilyen pl. Kenneth Frampton *kritikai regionalizmusa* (1983). Frampton

¹⁴ Jeffrey Kipnis: Egy új építészeti felé. In: *A mérhető és a mérhetetlen. I. m.* 347.

a *lokalitás* jelentőségét hangsúlyozza, de amikor I. de Sola-Morales kifejezésével mintegy városépítészeti „akupunktúra”-ként *terek alapítását* javasolja, amik a megalopolisszal szembeni ellenállás jelképei lennének, már nem merülnek fel összvárosi összefüggések. A jelenkori radikális kritika hajlamos e kísérleteket *lefundamentalistázni* vagy legalábbis *regresszív utópiának* minősíteni (I. de Sola-Morales, 1996) – pusztán azért, mert mindegyik valamilyen formában foglya marad a múltnak, és nem képes maradéktalanul azonosulni a jelenlegi „világhelyzettel”.

A válságra adható válaszstratégiák másik csoportja nem vállal semmiféle szolidaritást a múlttal, de önmagát sem áltatja azzal, hogy a jövőt képviseli. A modernizmus városépítészeti módszere a „*törlés és helyettesítés*” volt: úgy vélték, hogy csak egy *tabula rasa* teszi lehetővé az új kor önmegvalósítását. A posztmodernnek módszere ezzel szemben az „*isméltés és újrakombinálás*” (Jeffrey Kipnis, 1995). Fontosnak tartják a kulturális folytonosságot, a hely identitását, bátorítják a sokféleséget, és méltányolják a különbözőséget. A posztmodern attitűdtől való eltávolodás jele, hogy a gondolkodás egyre inkább helyet ad a geometriának, a transzformációknak és a természettudományoknak. Így kerülnek a képbe a *káoszelmélet*, valamint az *új biológia* eredményei, amik analóg módon megtermékenyíthetik az építészeti *morfogenezist*. A *káosz* az élet ősforrása, amihez mindig vissza lehet térni. Ha egy épületet vagy együttest kell létrehoznunk, valójában egy olyan káoszt szeretnénk teremteni, amiben csak a szükséges minimális mértékben van jelen a rend. A kozmoszok fölött eljárt az idő, és kiderült, hogy az univerzum is inkább *multiverzum*: egyidejűleg – sőt: egy helyen – több valóság és világ is létezhet. Charles Jencks szerint a forma egyébként sem a funkciót, hanem – amint azt az építészettörténet is tanúsítja – a *világképet* követi. Amikor a kollázsban rejlő lehetőségek kimerülnek, az új építészet az *oltást* hangsúlyozza, mint a választás és újrakombinálás eszközt. Az *oltás* vagy *oltvány* nem más, mint egy, az eddigi környezeti repertoárban nem szereplő *újfajta* – esetleg „máshonnan” származó – struktúra „belépése” a meglévő környezetbe annak érdekében, hogy azt megtermékenyítse. Ha a gondolkodás progresszivitását korábban a társadalmi és/vagy technikai utópiák fémjelezték, akkor ma a paradigmaváltás eszmei alapja a *kaotikus*, a váratlan, az események ellentmondásos, előre nem látható tér-idő-redőkben és repedésekben megmutakozó, múltó „*csomósodásai*”. „Az épület nemcsak az események térbeli kerete, hanem maga is eseménnyé válik” (I. de Sola-Morales, 1996). Ezek az események – úgy tűnik – annyira fontosak, hogy köztük már összefüggést sem kell keresni: környezetünk egy olyan nyelvvé változott, aminek csak szótára van, de nyelvtana már nincs. Ennek felel meg a de(kon)struktív jelszó: *il n’y a pas de hors-texte* – az épületen kívül nincs semmi –, a külső tér – és vele a *kontextus* – *nem létezik többé*. Isten meghalt, ne is keressük!

A jelen világhelyzetben valóban van valami *apokaliptikus*, ami legalább annyira riasztó, mint amennyire lenyűgöző. A klasszikus értékek válságát a dekonstruktivista törekvések szinte mazohista önvizsgálatai kísérik, miközben úgy tesznek, mintha semmit sem akarnának tudni, vagy semmi mellett sem kívánnák magukat elkötelezni. Ez az intellektuális magatartás, mint „bálványtalanítás” Kunszt György szerint (1991) emlékeztet a *negatív teológiára*, amelyik tagadja, hogy Istentől bármi pozitívát is lehetne állítani, miközben a hiány hallgatólagos állításával egyfolytában rá utal. Nem lehet tudni, hogy a dekonstruktivisták „a modern vagy a posztmodern nihilizmus romboló képviselői, vagy a hit utolsó szent mártírjai”, netán jelenkori spirituális alkímisták, akik a „salve”, a lebontás, a *nigredo* végrehajtói anélkül, hogy a „coagula” lehetőségére utalnának, és így lehet, hogy „a dekonstruktivizmus hipermodern vadhajítás a szakrális építészet ősfáján”.¹⁵ Akárhogy is van, korunk építészeti életérzése hű tükre a világ (vagy legalábbis a vezető hatalmak) szellemi állapotának. És ahogy a tudományos világkép különös módon kezd konvergálni a 4000 éves védikus bölcselet meglátásaihoz,¹⁶ nem zárhatjuk ki, hogy „a lélek sötét éjszakája” után a 3. évezred – állítólag a Vízöntő jegyében – meghozza egy új, de valódi felvilágosodás hajnalát. Mint ahogy az sincs kizárva, hogy ennek a hajnalnak az első fényei nem a dekonstruktivizmus, hanem mondjuk a szakralitást tudatosan is vállaló magyar organikus építészet tájékaról derengenek fel. Elgondolkoztató Gerle János megjegyzése Kenneth Frampton „ellenállás”-stratégiájához, miszerint egy ilyen építészetet többek közt „a regionalitáson túl létező, pontosabban annak mélyén rejlő univerzalitás ... és a világegyetem természetével összefüggő egyetemesség” iránti fogékonyságnak kellene jellemeznie.¹⁷

Egy biztos: az építészet nemzetközi tendenciáiról ma már nem mondható el, hogy egy újfajta „izmus” irányába haladnának. Ezt az építészetet elsősorban a *sokszínűség* és *pluralizmus* jellemzi.¹⁸ Így a dekonstruktív törekvések (Gehry, Eisenman és a „folding”) mellett jelen vannak a megújult, letisztult modernizmus, amit a tiszta, nagyvonalú tömegek, felületek, texturák, az áttetszőség és a fény határoznak meg (Alvaro Siza, Tadao Ando, Jean Nouvel stb.), a high-tech és az épületszerkezetek elsődlegességét hangsúlyozó építészet (Norman Foster stb.), egyfajta építészeti expresszionizmus (Libeskind), a nyugati organikus – a magyartól eltérő – törekvések (a jurassic-parkos hulló-építészettől kezdve a felnagyított kerámián át a prehisztorikus világot megidéző sziklabarlangokig), a „likvid építészet”, egyfajta

¹⁵ I. m. 194–195.

¹⁶ Lásd Fritjof Capra: *A fizika taója. – A modern fizika és a keleti miszticizmus közötti párhuzam feltárása* c. könyvét (Tericum Kiadó, Budapest 1990).

¹⁷ Lásd Gerle János: Kommentár „Kenneth Frampton Kritikai regionalizmus: az ellenállás hat pontja” című tanulmányához. *Új Magyar Építőművészet* 2001/1. (melléklet).

¹⁸ Ennek kitűnő „seregszemléje” volt az 1999. év végén és a 2000. év elején a budapesti Múcsarnokban a „Világépítészet – vándorló utópiák” c. Frac Centre Gyűjtemény kiállítása.

tradicionalizmus, és természetesen a mindenkori kereskedelmi igényeket kiszolgáló építészeti és disney-landes csomagolóstechnika is.¹⁹ Érzékelhető a töredékeshez, a fragmentárishoz, valamint a kaotikushoz való vonzódás, miközben nyugtalanító a kontextus nélküli, valamint a hatalmas, csaknem városrész méretű épületek túlsúlya. Ijesztő méreteket ölt a közterületek elsivárosodása: mintha a „bálványtalanítást” itt már maradék nélkül végrehajtották volna. Pedig az építészet nem korlátozható csupán arra, „ami fölött tető” van. A szakma felelőssége a szó szoros értelmében *határtalan*, vagyis térben és társadalmilag *folytonos*, mert mindenre – a nyomornegyedekre is – kiterjed: „non-stop” jellegű, és lényege a *minőség* és a *szolidaritás*. Ezt kell, hogy jelentse az a szó, hogy városiasodás – a városodással, mint mennyiségi jelenséggel szemben. Mindebből az információ szabad áramlásának nyomán összeérő világ kaleidoszkópja tárul elénk, miközben a globalizációval párhuzamosan egyfajta kulturális *lokalizáció* is kibontakozódik. Ezt a világot nem az egysíkúság, a divat vagy valamiféle konvergencia, hanem *az alkotói szabadság és felelősség soha eddig nem látott mértékű kitágulása*, a kultúrák, a társadalmi csoportok és tudatállapotok intenzív kölcsönhatása, a különbözőség és a sokféleség, valamint ezek egyidejű, termékenyítően ellentmondásos jelenléte jellemzi.

* * *

A jelenkori paradigmaváltás nemcsak az építészeti alkotás folyamatában, hanem a minket körülvevő épített környezet *értékelésében* – és esetleges *receptiójában* is megnyilvánulhat. Míg a korábbi nagy rendszeralkotók mind saját korukat tekintették „az idők teljességének”, ma – ezzel ellentétben – sokan hajlamosak a bomlási jelenségeket apokaliptikus víziókká nagyítani. Lehet, hogy a klasszikus építészetelméletek hagyományos kategóriáit felül kell vizsgálnunk, és ki kell tágítanunk annak érdekében, hogy azok a mai urbanizáció jelenségeit is be tudják fogadni. Ha belegondolunk, aligha lehetne a mainál *alkalmatlanabb* történelmi pillanatot találni egy átfogó térelmélet megalapozásához. De talán éppen ez sarkallhat bennünket arra, hogy megkíséreljük ezt az alapjaiban átalakuló világot *in nascendi*, születése pillanataiban megragadni. Egy biztos: amennyire nem tagadhatjuk meg a történelmi múlt hagyományait, úgy nem csukhatjuk be szemünket a jelenkor hol riasztó, hol lenyűgöző fejlődési tendenciái és kulturális megnyilvánulásai előtt sem. Lehet, hogy azt az úrt, azt a misztikus semmit, ami mégis minden, és amiről a dekonstruktivista filozófia és építészet szól, magában az építészeti TÉR-ben kell keresnünk.

¹⁹ Philip Jodidio: *Building a New Millennium*. Taschen Verlag, Köln, London stb. 2000.

Ez utóbbiak és a mai avant-garde sokszor narcisztikus filozófiai és alkotástechnikai kísérletei – mint Skylla és Kharybdis – között itt, a Kárpát-medencében, Európa perifériáján az építészet autonómiája és a magunk „kritikai realizmusa” – vagyis „építészet és városépítészet, hagyomány és modernizáció” – közti feszültség áthidalásának alkotó feladata vár ránk. Mert az a dolgunk, hogy roncsolt tereinket hozzásegítsük a „helyé váláshoz”. Mint a misztikus alkímista, aki azon fáradozott, hogy az anyagot spirituálizálja, áttetszővé tegye – amin Isten átragyoghat.

VÁLOGATOTT SZAKIRODALOM
(a kutatás egészére)

- Alexander, Christopher –
Chermayeff, Serge: *Community and Privacy*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1963.
- Alexander, Christopher: *The Pattern Language*. Oxford University Press, New York 1978.
- Alexander, Christopher: *The Timeless Way of Building*. Oxford University Press, New York 1979.
- Ashihara, Yoshinobu: *Exterior Design in Architecture*. Van Nostrand Reinhold Company, New York 1970.
- Ashihara, Yoshinobu: *The Aesthetic Townscape*. The MIT Press. Cambridge, Massachusetts 1988.
- Batár Attila: *A hagyományos várostól a regionális városig*. Európai füzetek 6. szám. Városaink az ezredfordulón. Új Világ Kiadó, Budapest 1999.
- Batár, Attila: *Die Geschichte als Architekt*. Mölker Verlag, Wien–Budapest 1999.
- Benkő Melinda: *Harmonie architecturale formée par le contraste*. *Bulletin Faculty of Architectural Engineering, Budapest University of Technology and Economics*, 2000.
- Benkő Melinda: *Szabad terek határain (Külső és belső tér viszonya)*. *Tájépítészet, tudományos szakmai folyóirat* I. évf. 1. szám, 2000. szeptember.
- Bentley, I., Alcock, A., Murrain, P.,
McGlynn, G., Smith, G. P.: *Responsive Environments*. In: *A Manual for Designers*. Architectural Press, London 1985.
- Bollnow, O. F.: *Mensch und Raum*. Kohlhammer, Stuttgart 1963.
- Boudon, Philippe: *Sur l'espace architectural*. Collection Aspects de l'Urbanisme, Dunod, Paris 1971.
- Eliade, Mircea: *A szent és a profán*. Európa Kiadó, Budapest 1987.

- Erickson, Eric: Growth and Crisis of the Healthy Personality (1959). In: *Personality* (ed. by R. S. Lazarus and E. M. Opton Jr). Penguin Books, London 1967.
- FRAC Centre – Beke László – Pascal Faucher (ed.): *Világépítészet – vándorló utópiák*. A Műcsarnokban 1999. december 15. – 2000. február 20-ig megrendezett kiállítás katalógusa.
- Frampton, Kenneth: *Modern Architecture, a Critical History*. Thames and Hudson, London 1980
- Frampton, Kenneth: Toward a Critical Regionalism: Six Points of an Architecture of Resistance. In: *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*. Bay Press, Port Townsend 1983.
- Giedion, Sigfried: *Space, Time and Architecture*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1941.
- Granasztói Pál: *Város és építészet*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1960.
- Habraken, Nikolas: SAR 73: The Methodological Formulation of Agreement in the Design of Tissues. *DMG-DRS Journal*, Vol. 7. no. 3. 1973.
- Hajnóczy J. Gyula: *Vallum és intervallum*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1992.
- Hajnóczy Péter: *A lakókörnyezetek térstruktúrája*. Egyetemi doktori értekezés, Budapest 1986.
- Hamvas Béla: *Azt öt géniuszt. Életünk Könyvek, a Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja*, 1988.
- Hayward, R. – McGlunn, S. (ed.): *Making Better Place. Urban Design Now*. Joint Center for Urban Design, Oxford 1993.
- Heidegger, Martin: *Bauen, Wohnen, Denken*. In: *Vorträge und Aufsätze*. Günther Neske, Pfullingen 1954.
- Heidegger, Martin: *A műalkotás eredete*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1988.
- Hertzberger, Herman: *Lessons for Students in Architecture*. Uitgeverij 010 Publishers, Rotterdam 1991.
- Hillier, Bill: The architecture of the urban object. In: *EKISTICS* Vol. 56. No. 334/335. 1989.
- Jámbor Imre: Kertépítészeti tér, szabad tér, zöld tér. *Tájépítészet, tudományos szakmai folyóirat* I. évf. 1. szám, 2000. szeptember.
- Jencks, Charles: *The Architecture of the Jumping Universe*. AD Academy Editions, London 1995.
- Jodidio, Philip: *Building a New Millennium*. Taschen Verlag, 2000, Köln, London stb.
- Jormakka, Kari: *Heimlich Manoeuvres. Ritual in Architectural Form*. VERSO Weimar – Universität Redaktion & Verlag, 1995.
- József Dénes: *Bevezetés a környezetesztétikába*. Műegyetemi Kiadó, Budapest 1997.
- Kerékygártó Béla (szerk.): *A mérhető és a mérhetetlen – építészeti írások a huszadik századból*. Typotex, Budapest 2000.
- Koolhaas, Rem – Man, Bruce: *S,M,L,XL*. Ed. Jennifer Sigler, 010 Publishers. Rotterdam 1995.

- Krier, Robert: *Urban Space*. Academy Editions, 1979.
- Kroll, Lucien: *Bio, psycho, socio, ecologies urbaines*. Editions l'Har-mattan, Nivelles, Belgique 1997.
- Kunszt György: A dekonstruktivista építészet új világa és a háttérben lévő régiek. In: *A hagyomány jövője. Prolegomena (1991)*. Pan-non Pantheon, Veszprém 1995.
- Kunszt György: Az ezredforduló építészetének értelmezése. (Kézirat, 1998.)
- Kunszt György – Klein Rudolf: *Peter Eisenman*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1999.
- Lire et composer l'espace public – Direction de l'Architecture et de l'Urbanisme, Ministère de l'équipement, du logement, des transports et de la mer. Paris 1991.
- Leach, Neil (ed.): *Rethinking Architecture. A reader in cultural theory*. Routledge, London 1997.
- Lynch, Kevin: *The Image of the City*. The MIT Press, Cambridge, Massa-chusetts 1960.
- Mangin, David – Panerai, Philippe: *Project urbain*. Éditions Parentheses, 1999.
- Meggyesi Tamás: *A városépítés útjai és tévútjai*. Műszaki Könyvkiadó, Buda-pest 1985.
- Meggyesi Tamás: *Települések mikroszerkezetének rendszerszemléletű terve-zési modellje*. Kandidátusi értekezés, 1985.
- Meggyesi Tamás: Az alföldi halmazos települések morfológiája. ÉVM meg-bízás – kézirat. Budapest 1998.
- Meggyesi Tamás: Bartina. Szekszárd Város Önkormányzata (kézirat, 1990).
- Meiss, Pierre, von: *De la forme au lieu*. Presses Polytechniques Romandes, Lausanne 1986.
- Mezei Árpád: *Építészeti elméleti könyvecske*. (Válogatta Barna Imre.) N & n, Budapest és Ági Clark, New York 1996.
- Moholy-Nagy László: *Az anyagtól az építészig*. Corvina, Budapest 1979.
- Moholy-Nagy, Sibyl: *Matrix of Man. An Illustrated History of Urban Environment*. Frederick A. Praeger, New York 1968.
- Mumford, Lewis: *A város a történelemben*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1985.
- Nemes Nagy József: *A tér a társadalomkutatásban*. Budapest 1998.
- Norberg-Schulz, Christian: *Intentions in Architecture*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1965.
- Norberg-Schulz, Christian: *Existence, Space and Architecture*. Praeger Publishers, New York 1971.
- Norberg-Schulz, Christian: *Genius Loci. Towards a Phenomenology of Architecture*. Academy Editions London 1980.
- Panerai, Philippe – Demorgon, Marcelle
– Depaule, Jean Charles: *Analyse urbaine*. Éditions Parentheses, Marseilles, 1996.
- Panerai, Philippe – Castex, Jean
– Depaule, Jean-Charles: *Formes urbaine – de l'îlot a la barre*. Éditions Parentheses, Marseilles, 1997.

- Peponis, John: Space, culture and urban design in late modernism and after. In: *EKISTICS* Vol. 56. No. 334–335. 1989.
- Pogány Frigyes: *Utcák és terek művészete*. Gondolat Kiadó, Budapest 1954.
- Pogány Frigyes: *A szép emberi környezet*. Gondolat Kiadó, Budapest 1976.
- Portzamparc, Christian de: *La ville âge III*. Édition du Pavillon de l’Arsenal. Paris 1993.
- Rapoport, Amos: *Human Aspects of Urban Form*. Pergamon Press, Oxford, New York stb. 1977.
- Rapoport, Amos: Spatial Organization and the Built Environment. In: *Companion Encyclopedia of Anthropology, Culture and Social Life* (ed. Tim Ingold). Routledge, London 1994.
- Rossi, Aldo: *L’architettura della città*. Padua 1966. („A város építésze”: ford. Masznyik Csaba. In: Bercsényi 28–30, 1986.)
- Rowe, Colin – Koetter, Fred: *Collage City*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1978.
- Rowe, Colin – Slutzky, Robert: *Transparency – selected parts*, with comments by Bernard Hoesli. Birkhäuser, Basel 1997.
- Schneller István: A tér megragadásának két meghatározó kísérlete korunkban: M. Heidegger és O. F. Bollnow írásaiban. In: *Építés- és Építészettudomány* 1985. 3–4.
- Schneller István: Az építészeti tér településszintű értelmezésének lehetőségei és korlátai. Kandidátusi értekezés, Budapest 1989.
- Shane, Graham: Contextualism. In: *Architectural Design* 1976/11.
- Szentkirályi Zoltán: A terművészet történeti kategóriái. In: *Építés- és Építészettudományi Közlemények* 1967.
- Szentkirályi Zoltán: *Az építészeti világtörténete I–II*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1980.
- Tafuri, Manfred: *Architecture and Utopia*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press 1976.
- Taylor, Biran Brace: *Supports, an Alternative to Mass Housing*. The Architectural Press, London 1972.
- Tóth Zoltán: *Építészet – városépítészet. Hagyományok és modernizáció*. Ponte Press Kiadó, Pécs 2001.
- Vámossy Ferenc: Supplementum. Alkotás és műalkotás az épített környezet világában. Különlenyomat az *Építés- Építészettudomány* 1999/2000. év XXVII. kötet 1–4. számából. Akadémiai Kiadó, Budapest 2000.
- Venturi, Robert: *Complexity and Contradiction in Architecture*. New York 1966, London 1977. Magyarul: *Összetettség és ellentmondás az építészetben*. Corvina, Budapest 1986.
- Venturi, Robert – Brown, Denise Scott – Izenour, Steven: *Learning from Las Vegas*. Cambridge, Massachusetts 1972.
- Vidor Ferenc: Az építészet teljességéről. In: *Építészet- Építészettudomány* Budapest, 1969.
- Vidor Ferenc: *Az építészetten innen és túl*. Gyorsjelentés Kiadó Kft., Budapest 1994.
- Viganó, Paola: *La città elementare*. Biblioteca di Architettura, Skira editore, Milano 1999.

- Webber, Melvin: The urban place and the nonplace urban realm. In: *Explorations into Urban Structure* (ed. by M. Webber). Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1964.
- Zevi, Bruno: *Architecture as Space*. Ed. by Joseph A. Parry. New York 1957.

THE URBAN SPACE

Summary

The study is an introductory chapter for a research work on “Urban space” being prepared in the Department for Urban Studies in the Technical University of Budapest. The chapter gives a comprehensive and critical survey of the literature related to the theory of urban space in architecture of the 20th century. As it can not be separated from the issues posed by general architectural theory on the one side, it overlaps related research topics and directions in philosophy, linguistics, psychology, sociology, anthropology and the environmental sciences on the other. In order to avoid a spiritual isolation, a theory of urban space has to reflect the challenges of interdisciplinary approaches. The study tries to demonstrate how present urbanisation trends, development tendencies and cultural phenomena are reflected in contemporary architectural theories. Some trends in architecture are in the danger of being isolated in esoteric speculations and self-contained artistic endeavours. The analysis comes to the conclusion that traditional urban forms and values are facing a crisis, and that the transformation of our value-systems may prove irreversible. At the same time a lot of new environmental phenomenon is urging us to interpret, to adopt and to integrate them into our intellectual reference system. It seems that there is no tendency toward a new “international urban form”, but an unprecedented cultural pluralism is emerging on the shadow of globalisation.

Keywords: urban design, urban architecture, theory of space, theory of architecture

